

стието на Бенковски във въстанието и точната присъда за заслугите му. Следователно не в липсата на „една пълна животопис“ за Бенковски — „този, без когото — по мнението на Хаджийски — нямаше да видим свободата на 1878 год.“ се обяснява липсата „на особен култ към личността на Бенковски, подобно култовете към Ботева, Левски, Раковски, Каравелова“. Липсата на подобен култ има една единствена причина — народът, който знае и който никога не греша кому колко почит да отдава.

Ако от научна гледна точка твърдението, че Бенковски бил задминал със своите „самодържавнически“ идеи своите съвременници, е чиста заблуда, то изтъкването пък на Бенковски като предшественик на българския диктатор от сталински тип и издигането му в култ е чистейша глупост. Подобни мисловни параболи допринасят само това, че окарикатуряват марксизма. Заслуга на Захари Стоянов е, че със своите „Записки“ той ни показва, че истинските народни движения не се нуждаят от самодържци и самоизтъкващи се величия. В това се крие и неотслабващото съвременно значение на „Записките“. „Записките“ са книга, която с цялата неопровержимост на историческата истина ни убеждава и винаги ще ни убеждава в това.

Когато говорим за такива епохални произведения като „Хамлет“, „Човешка комедия“, „Война и мир“ и др., ние без да щем произнасяме имената на Шекспир, Балзак, Толстой и пр. Без имената на създателите им тези произведения биха напомняли в световната литература безпризорни деца, изоставени от своите създатели. Така е и в науката, където всичко винаги ни спомня за индивидуалния творец, чието име става неразделна част от собственото му дело: „Кант-Лапласовата теория“, „Менделеевата таблица“, „Айнщайновата теория за относителността“ и пр. Не е така обаче в обществения и исторически живот, където имената на отделните личности и герои получават право да се свързват със събитията само дотолкова, доколкото те самите са рожби на събитията, създавани от действителния исторически творец: Френската революция — от френския народ, Октомврийската революция — от руските работници и селяни, Априлското въстание — от българските народни маси. Българският народ се гордее, че е създател на Априлското въстание и че нему принадлежи Захари Стоянов — автора на „Записки по българските въстания“.

★

„Записките по българските въстания“ не са писани от изследовател-историк. В тях нищо не напомня научна цел. Те са плод на вдъхновение и страст и на един верен художнически инстинкт, който е ръководил най-сигурно автора към целта — да възкреси образа на едно минало, в което народът винаги да може да познава себе си и да разбира себе си. Затова в тях всичко е живот, движение, страст, която понякога като внезапно разразила се планинска буря помита пред себе си всичко слабо. Нито нотка от надута проповед, нито сянка от пълзяща правоучителност. Под въздействието на един властен жест миналото оживява внезапно с блясък, за да може всяко движение и всеки миг от него да бъдат уловени и зафиксирани завинаги в една неопровержима реалност. Така подвигът на въстаналия народ, който със своите черешови топчета бе тръгнал да събаря една многовековна империя, получи реална проекция в живия и осезаем свят на изкуството. Захари Стоянов постигна чрез силата на ху-

дожественото превъплъщение това, което времето руши и обрича на забравата — запази за жадния поглед на поколенията един жив свят от миналото. Не случайно „Записките“ без да щем ни спомнят, че изкуството има своя космогония, която подобно на библейската легенда смята земята и небето за ръководни.

Стендал е казал за себе си: „Аз нямам абсолютно никаква памет за това, което не ме интересува“. Същото бихме могли да кажем и за Захари Стоянов, но с тази разлика, че той изучава света такъв какъвто е, а не такъв, какъвто предпочитаме да го възприемаме и наблюдаваме у себе си. Затова у Захари Стоянов мисълта не търси дискретни форми и полунамеци — тя е винаги открита и недвусмислена. Художникът у него никога не наблюдава живота инкогнито. В отличие от Стендал, той гледа на света по омировски. И това е може би най-същественото за характера на неговите „Записки“. Грешат тези, които искат да видят в тях опит за автобиография. И да би желал, Захари Стоянов, не би могъл да пише автобиография. Неговият дух е млад и всепоглъщащ, с очи жадни и любопитни, обърнати винаги към света.

Прочетете онези страници, в които Захари Стоянов описва уж собствените си патии и премеждия. Вие забравяте, че това се отнася до автора на „Записките“ и възприемате събитията като образ на живота и епохата. Толкова широк и обективен е въгълът на изображението и така малък интересът към собствената личност. Нищо в широката историческа панорама на епохата не хвърля сянка извън фокуса на народната съдба.

Могъщ самороден талант, Захари Стоянов не е познавал мъките на творческото пресъздаване. Най-малко той е бил запознат с тайните на употребата и търпелив труд за съвършеното. И от къде би могъл да ги познава? Негов единствен български учител в литературата е Каравелов, когото ученикът, без да съзнава, е надминавал с таланта си. Сам той никога не е залавял перото със съзнанието, че е призван да създава традиции в една млада и едва-що формираща се литература. Бихме могли само да гадаем, като имаме пред очи изключителната сила и плодовитост на този талант, какво би могъл той да създаде при условията на една развита литература. Едно единствено правило е служило за неизменно ръководство на Захари Стоянов, чието творчество е изтръгнато сякаш с един мощен тласък от самия живот. Доказателство за това е признанието на писателя: „Не се ръководих от никакви авторитети и правила: с вярната истина ми бе знамето“.

Святата истина е ръководила Захари Стоянов и когато той, за да остане честен към читателя, не щади себе си, осмива и иронизира всичките си стракове, съмнения и слабости по време на въстанията и тежките часове на изпитанията. Само писател с изключително чувство на отговорност и преклонение пред народа може да бъде така откровен и безпристрастен към себе си. Пак в името на историческата истина той съветва бъдещите летописци на „новите български движения“, когато събират сведения да предпочитат простите и безкнижовни хора, които са „най-верните и добро-съвестни източници“. От личен опит той знае, че най-малко може да се вярва на родителите и сродниците на загиналите по-известни участници във въстанието: „Щом ги попиташ за миналото на покойния, бистри сълзи руват от очите им — сълзи спекулативни и лицемерни, разбира се, така щото човек трябва да има особено търпение. За да подигнат в очите на народа своята роднина или син, и тя се впусчат понякога да поетизират неговите дела. Намерих и такива оригинали, които да притежават

на ръцете си безценни документи по народните ни работи. „Не ги даваме“, отговаряха те. „Нека ни стоят да ги предаваме на синове и унуци“.

Авторът на „Записките“ притежава една изумителна способност — способността да кара читателите да чувствуват като потребност присъствието на автора. В присъствието на автора читателят вижда сякаш гаранция за истинността на фактите — толкова безгранично е доверието към него. Но това не е всичко. Без автора изобразяваните събития и лица, цялата епоха биха загубили сякаш от яркостта си, от онази вътрешна одухотвореност, която ни привлича и пренася изцяло без остатък в миналото.

Личността на Захари Стоянов е необикновена. И необикновена в този смисъл, че в нея се редуцират чертите от отличителната същност на народа. Тя разкрива действителния образ и истинското величие на простонародния човек и няма свои измерения извън духовната същност и отличителност на народа. Такъв е Захари Стоянов — героят-автор в „Записките по българските въстания“. За него, за този автор-герой на описваните исторически събития, могат с право да се употребят думите на Горки, казани за Чехов: „Човек, който знае цената на словото“.

За да остави на потомството жива и непокътната истината за народните въстания, Захари Стоянов се обляга на личните си наблюдения, на народната памет и на точното и неподправено изображение на фактите. Художникът у него притежава могъщо въображение, за да подчини на връзките на едно вътрешно единство целия огромен материал. Но едновременно с това и една визуалност, която дава релеф, яснота и видимост и на най-малката подробност. Но това въображение и тази визуалност не допускат и най-малкото изменение в изобразяваната действителност. Действителността е оставена непокътната, каквато и да е тя, независимо дали ще ни харесва или не в своята неподправена същност. „По тая причина именно — пише Захари Стоянов в предговора на „Записките“ — характеристиката на мнозина мои херои и няколко картини, копирани от действителността излизат малко груби, да не кажа и отвратителни, за които пък аз не съм виновен, а българския живот, че е създавал подобни сцени и типове. Не се опитах ни най-малко да о б л а г о р о д я в а м и претънчавам тия събития, защото в такъв случай, ако на мястото на Ворча войвода и Иван Арабаджията турех влюбени скелети, глупави любовници и педанти учени, които да охкат, ахкат и цитират в разговорите си Гетя и Хайне — то книгата ми не щеше да има български отпечатък, при всичко, че е написана на нашенски език. Зная средствата за това о б л а г о р о д я в а н е, но не исках да се възползвам.“

Художникът-летописец не създава свои закони на изображението. Той е длъжен да се подчини изцяло на законите на изобразяваната действителност, ако не иска да ѝ измени. В този исторически действителен, не имажинативен свят той носи отговорност за всяко свое действие. Затова тук от него се иска творческият процес на епическата дестилация да не накърнява живата тъкан на явленията, да запазва острите контрасти на събитията, да не облагородява примитивността и чувствените рефлексии на преживяванията. Нужна е изключителна дарба на художник, изключително чувство на отговорност и една висока и неизменна страст у този, който си е поставил задачата да пресъздава в художествени образи действителния исторически живот на народа си. Захари Стоянов като роден художник притежава тези качества. Но той притежава и нещо повече — едно нестихващо патриотично вдъхновение и един огнен

темперамент, извиращи от дъното на събитията, с които съдбовно и органически е свързана личността. Те ни позволяват да откриваме във всичко, което Захари Стоянов пише, присъствието на неговата личност. „Защо ми е мен — се провиква той в не по-малко забележителния си предговор към „Записките“ — когато не се подсмея, гдето трябва, когато не удостоя поне с един поглед оригиналния субект, смелия поборник, предателя и пр., нещо, което не може да направи оня, който не е бил очевидец? . . . Ако Кондорсе говори, че безпристрастна история на един народ може да напише само незаинтересованият чужденец, то тая истина може да се приспособи най-добре на нашите разказвачи, които не само че са били заинтересовани, не само че страдат от патриотически тенденции, но са изели още и стотина тояги за своите постъпки и убеждения. Възможно ли е от подобни хора да искаме хладнокръвие?“

Тъкмо тази дълбока заинтересованост у автора, която със свойствените за неговия темперамент страст и горещина придава повече живот, повече дълбочина и ясен смисъл на събитията, кара читателя на „Записките“ да чувства като потребност в изображението на епохата и присъствието на автора. И трябва веднага да отбележим, че необходимото присъствие на автора в „Записки по българските въстания“ е една от тези редки отличителности, които могат да придадат на едно произведение изключително значение и стойност. Захари Стоянов показва по най-убедителен начин, че страстта трябва да бъде неотменна от истината, когато за истината трябва да се воюва. Безпристрастието е прикритие за този, който има интерес да скрива истината. А истината е винаги свята, когато се отнася до народа, до неговото минало и до неговата утрешна съдба.

Тази страст и постоянство, с която Захари Стоянов воюва за истината, крие дълбока поука. „Записки по българските въстания“ са книга, която наред с другото ще учи всяко ново поколение, че преклонението пред народа е преклонение пред истината. Лъжата може да съществува само там, където съществува недоверие към народа и страх от свободата.

А за свободата пак Захари Стоянов е казал: „Там, където няма изедничество, тирания, дребнав интерес, пусто доктринерство и богопомазана ръка, никой не се бои от народната воля и широката свобода. Народите не са зверове, на които, като им отслабиш юздите, да хапят. . .“

Със свойствената си прямота той е казал и за себе си: „Пиша така, както правят, говорят и мислят българите, па където му излезе краят. Между стотина души, които се придържат у идеалното и отвлеченото, от перото на които излизат само мили фразички, нека за разнообразие се намира и един, който да псува. Не от псувни и цинизъм пропадат народите, а от полицейските писатели.“

Упреквали са неведнъж Захари Стоянов, че в езика бил безцеремонен към граматиката и граматическите правила. Но това значи да искаш от ковача да не си цапа ръцете и да не прегъва снага когато кове горещото желязо. А Захари Стоянов е един от ковачите на българския художествен език.

Ботев постигна виталността на българския език. Той извлече всичките му първични сили и му придаде ослепителна духовност и жизненост. Ботев с един замах смъкна и захвърли старомодния костюм на традиционната скованост и архаичност на езика ни и го направи съвременен.

В а з о в създаде неговата предметност и точност. Никой като Вазов не владее изкуството да извлича точните определения на нещата така,

че сякаш те сами да назовават себе си. Спомнете си само заглавията на неговите стихове и разкази: „Люлякът ми замириса“, „Един кът от Стара планина“, „Оставете ме да плача“, „Клепалото бие“ и пр. Да не говорим за неговите стихове за деца, където той довежда до ригоричност тази простота и предметност: „Овчар“, „Кон“, „Крава“, „Поле“, „Гора“, „Нива“, „Зима“, „Пролет“, „Лято“, „Жетва“, „Дунав“, „Марица“, „Стара планина“, „Търново“, „Пловдив“ и т. н.

Я в о р о в откри в българския език неговата мелодика и пластичност, превърна го от съвременен в модерен.

З а х а р и С т о я н о в показва, че нашият език може да бъде не само жив и необикновено изразителен, но и пъргав, стремителен и буен. Езикът у Захари Стоянов е неспокоен, искрящ и увличащ като буен планински поток, който никъде не спира внезапно и неудържимо си пробива път, замаявай със своите многобройни бързеи и със своите буйни и пенести талози и оглежда всички цветове на природата и небето.

Всичко в езика на Захари Стоянов и особено неговата прямота, искрящо остроумие и буйна метафоричност ни спомня за онова пълноводие на народната реч, от където можеш да черпиш неограничено и безкрайно.

От Захари Стоянов — един от първомайсторите на българския художествен език — ние имаме не само какво да научим. Неговите „Записки“ са такава огромна съкровищница на езиково богатство, че дълго време още ще има да проучваме и оценяваме това богатство. А за съвременната ни литература творчеството на Захари Стоянов е школа, без която не е мислимо да се научиш да владееш оръжието на гъвкавия и звънящ като стомана български език, ковано от ръцете на такива майстори като Захари Стоянов. Тези, които придирват и днес на езика на Захари Стоянов и го намират за остарял, са загубили не само живата връзка с българския художествен език. Те въобще нямат език, който да може да изговаря друго нещо, освен застаналата на върха му единствена думичка: „модерно!“.

„Записки по българските въстания“ е книга, в която всяко поколение е намирало истини, потребни и неотменни. Затова тя винаги е била търсена и ще продължава да се търси с необикновен интерес. Неин единствен съперник си остава само „Под игото“. И сигурно не само поради това, че те ни връщат към едно бурно и героично минало. А защото в тях е проникнал с цялата си сила и величие онзи народен дух, под чието крило ние всякога ще търсим упование и закрила. Всичко казано от досегашните изследователи на „Записките“, което ги изтъква като неоспорим и художествено неповторим документ върху историческото ни минало, е неоспорима истина. Истина е и казаното за техния автор и преди всичко това, че ние нямаме „друг писател толкова могъщ и даровит, който да е творил тъй свободно, както Захари Стоянов“. В едно обаче „Записките“ на Захари Стоянов не са достатъчно оценени — в тяхното вътрешно жизнено и идейно богатство, или още по-точно — в онзи огромен склад от жизнени наблюдения и мисли, който съдържа общочовешки истини и неопровержими открития върху историческата и национална съдба на народите, върху ролята на народните маси и на личностите в обществения живот и в историята на обществото. И в това отношение трябва да признаем, че книгата на Захари Стоянов е най-значителното явление в нашата художествена литература, явление, което ни дава основание да мислим, че тя тепърва ще бъде истински оценена не само като произведение от една национална литература, но и като творба със световно значение.

ПЕТЪР ПОНДЕВ

КНИГА ЗА НАРОДНАТА СЪДБА

„Векът на отделните личности отдавна вече е минал и човеческата борба за свобода изисква множество ръце и мозъци.“

Христо Ботев

„Ще забележат читателите, че между моите херои не фигурират твърде начесто ни учени глави, ни тежки търговци, нито пък влиятелни богаташи; а прости и обикновени хорица, все от долня ръка. Не фигурират тия именно затова, защото делото, което описвам, е чуждо за тях“.

И за да не остави никакво съмнение върху предназначението на своята книга, Захари Стоянов изповядва: „Най-после към вас, братя, прости сиромаси, се обръщам. За вас съм се трудил да напиша настоящата книга, за да ви покажа, че най-горещите борци и защитници на нашето отечество са били не горделиви богаташи и надути учени, но прости и неучени ваши братя, които не са знаели повече от вас. Достатъчно ще да бъде да ви напомня само имената на Левски, Бенковски, Кочо Чистеменски, братя Жекови, бай Иван Арабаджията, Иван Ворчо и пр., всичките хора еснафлии и работници. Тия, и никой друг омиха лицето на България и защитиха нашата опозорена слава...“

С тези думи Захари Стоянов се обръща към читателите на своите „Записки“, за да напомни изрично кого е имал предвид когато ги е писал. Единствен и главен герой в тях е народът и той иска народът да бъде първия техен читател.

В този недвусмислен адрес до читателя Захари Стоянов още в предговора на своите безсмъртни „Записки“ сочи и действителните герои на българските въстания. Страница след страница пред читателя възкръсва една героична епопея. В тази героична епопея под невидимото длето на писателя изрства от суровия гранит на историята образът на народа-мъченик. И някак странно и непривично изглежда, че този образ не засенчва със своето действително величие събитията и подробностите, малкото и безименното. Неговото изображение не напомня с нищо древните изображения на източните деспоти, пред които простият смъртен е трябвало да се чувства нищожен и безпомощен, нито пищните портьети на днешните политически властелини, които искат да ни внушат обожание и покорство. Напротив, в неподправения образ на народа ние откриваме изведнъж истинския живот с неговото непрекъснато кипение, смисъла на това, което ни заобикаля, и реалните измерения на нещата — всичко, което се отнася и до трагичните превратности в народната съдба, и до историческите възходи и победи. Тук и безименното получава име,

защото и най-безличният измежду нас се оказва частица от народа, защото всяка отделна съдба крие някаква обща тайна и защото спрямо народа всяко човешко дело е подвиг или падение, труд или безчестие, дълг или предателство.

Най-мъдрата българска книга — такава книга е „Записки по българските въстания“, която Захари Стоянов написа като непосредствен наблюдател и участник в освободителните борби на българския народ, върхна точка на които бе Априлската епопея. Друга книга, която да ни позволява да преживеем отново като непосредствени свидетели възторга и ужаса от бурните събития и трагедията на въстаналия народ през 1876 г. и която да ни кара непрекъснато да мислим върху съдбата, характера и бъдещето на този народ, ние нямаме. И въпреки това трябва да признаем, че макар и да са се изминали близо осем десетилетия от излизането на първия том на „Записките“, за тях е писано малко.

Можем само да се удивляваме, че Захари Стоянов, това полудиво медвенско овчарче, което до деветнайсетгодишната си възраст е сричало по добруджанските къшли „Митарствата на блаженна Теодора“ и „Вечният календар“, което е мечтало да стане черен калугер и от заран до тъмни вечери е боло пръстите си с чирашката игла, е могло да вземе перото, за да опише с такива дивни образи и ослепителни истини живота на своя народ. Но такава е истината за автора на безсмъртните „Записки“. И тя говори повече от всичко друго за будния и неспокоен дух у този българин, у когото жаждата за просвета и знания се е оказала по-силна от дебелото невежество, в което е тънел народът под ярема на петвековното турско робство. Само така можем да си обясним как гоненото от всякъде босо и окъсано селянче става апостол в подготовката на Априлското въстание, а не много години след това и виден общественик и държавник в освободеното си отечество. Примерът с жизнения и творчески път на Захари Стоянов говори най-красноречиво и за духовните заложби и духовната устойчивост на българския народ, който сред непрогледния петвековен мрак на робството издигна от своите среди такива бележити самоуци и обществени дейатели като Каравелов, Левски, Ботев, Бенковски и др. Той е показателен и за силата и интензивността на националното ни пробуждане, създало плеядата борци и мечтатели, които с безпримерна дързост и страст се хвърляха да изгорят в борбата сред глухите вопли на още непробудените и неподвижни селски маси.

★

1876 година. В студените януарски нощи през замръзвания Дунав минават апостолите от Гюргевския комитет и се отправят под прикритието на нощта към определените им в България окръзи. Над скованата под зимния мраз земя тежи гробно мълчание. След смъртта на Левски тук е замряла всяка революционна дейност. Но ето че една привечер на портата на скромната къщица на бай Иван Арабаджията, давала по-рано подслон на безстрашния Апостол, се потропало. Сбъднали се думите на Левски, които бай Иван бе почти забравил: „Ако аз умра, на мястото ми ще се явят стотина души“. Те се явили — новите апостоли, преминали Дунава с неотменното решение да вдигнат народа на въстание. Три години след смъртта на безсмъртния Дякон, бай Иван прегърнал под схлупения покрив на осиротялата си къщица апостолите на Четвърти окръг: Волон и Бенковски.

Три месеца по-късно пламва Априлското въстание. Пожарът е крътък, но буен и опустошителен. Грозните пепелища в Клисуре, Панагюрище, Перущица, Брацигово и Батак остават да свидетелствуват за яростта на турската разправа. Кратка и трагична е борбата на въстаниците и в останалите революционни окръзи. Старите шишенета и черешови топчета се оказват безсилни срещу круповите оръжия и винчестерите на редовната армия и срещу башибозушкия ятаган. Един изоставен от целия свят сам на себе си и подивял от страдания народ се изправя само за миг в безумната си дързост срещу своя петвековен мъчител, за да бъде повален отново в потоци от кръв. И той заплаща с кръвта си не само за своята дързост. Той заплаща и лихвите за извоюваната свобода на гърци и сърби, върху които деспотичната ръка на Цариград не може да се стовари с цялата си сила. Колко сериозно е била обезпокоена турската власт от българските въстания говори фактът, че срещу шепата панагюрски въстаници е била пратена не само редовна войска, но че цялото турско население е тичало срещу въстаниците с кучетата си заедно: „В разстояние на няколко дена само — свидетелствува Захари Стоянов — в едно Панагюрище се събраха от двадесет каази беювците, султаните и агите, всеки с отделен байрак, всеки със своята тайфа. Къоровото време е било за нашите братя сърби и гърци, на които ни най-малко не завиждаме. Веднъж яла Турция тяхната попара, не можеше да се церемони с българите, които сто пъти бяха по-важни за нейното съществуване.“

Въстанието е потушено с нечувана жестокост и зверства. Майки, деца и старци загиват под ятагана на кръвожадният башибозук, човешки глави, набодени на колове, се разнасят по мегдани и пътища от подивели орди, а Петлешков, смелият предводител на брациговчани, бе опечен жив между два огъня. Неизвестни никому дотогава градчета, селца и паланки стават национални светилища, за да напомнят на потомството народната саможертва и героизъм.

Не историята на царете, а собствената история на народите може единствено да говори за величието на един народ. Не тридесетгодишните войни на Людовик XIV, а часът, в който прогърмя викът: „Към Бастилията“ и не блясъкът на Версайл, а блясъкът на Парижката комуна прослави името на французите. Всеки народ има свое минало и всяко минало има свой неповторим образ. Този неповторим образ на миналото, в който всякога ще познаваме духа на своя народ, е възкресен в една удивителна книга от ръката на един още по-удивителен художник-самоук. С библейски пламтящи слова тя разказва как само в няколко месеца от тъмната бездна на петвековното робство българският народ сътвори себе си като народ чрез една велика саможертва. Върху широки, неограничени платна с нечвероятна всеобхватност на въображението и непостижим усет за естествения ход на нещата, Захари Стоянов ни възвръща света на миналото. Това е свят също така жив и реален, както действителния, но преминал през горнилото на търсещата и всеизучаваща мисъл на художника. Той разкрива ясни и достъпни пътища към историческия смисъл на събитията, сочи верни пътечки през тъмния лес на човешките страсти и народната душа.

Историците, които изучават българските въстания, задават много въпроси. Измежду тях един е стоял на първо място: вярвали ли са народът и апостолите в успеха на въстанието? Като че ли от отговора на този въпрос зависи каква трябва да бъде нашата преценка за вътрешния смисъл и историческото оправдание на въстанията. На този въпрос

Захари Стоянов отговаря: „Ние пътувахме цялата нощ благодарение на хубавото време и на сухия път. Темата на разговора ни не можеше да бъде друга, освен приготвянето, бъдещето въстание, неговото следствие и пр., но дума не ставаше, че няма да сполучим, издадник трябваше да си спечели име оня, който се осмелеше да противопостави несполука. Големи бяха надеждите него време!“

Но нима е бил сляп този народ, за да не види, че нищо не е подготвил, че без закрила, без оръжие, без възможност за отстъпление излиза с голи ръце срещу една могъща империя?

На този въпрос Захари Стоянов също дава отговор: „Народите, които ламтят за свобода и на които програмата на действия е начертана от самата история, щяха да противоречат на една велика истина, ако бяха седнали да смятат това и онова...“

Тези исторически пружини на народните движения Захари Стоянов е могъл да почувствува и в деня, когато панагюрци грабват оръжието на зова за въстание. Въстаналият народ измерва своите действия с мярката на упражненото върху него насилие. Тази мярка обективно никога не съответствува на материалната сила на противника, но винаги е точно изражение на една обективна историческа необходимост. Като непосредствен свидетел на народното въълнение при избухване на Априлското въстание, Захари Стоянов много точно забелязва: „Пак повтарям да кажа: грях ще бъде на душата на оня доктринер-педант, който си криви устата да иска благоразумие от въстаналия за свещени права и свобода народ. Народите, в своите общи стремления, не приличат на сбирщина солдати, не са хайдушка тайфа, да кроят и планират, какви хитрости и измами да употребят, за да нападнат по-безопасно на своята жертва.“

Априлското въстание бе чисто народно въстание. Изворите на това широко народно течение, от което се надига вълната на въстанието през април 1876 г., се криеха дълбоко в народния живот. Нетърпимостта на чуждия феодален и национален гнет бе достигнала крайния си предел. Ожовите на старата, полуфеодална Турция бяха непоносими вече за българина, който бе успял да оцени свободата на занаятите и търговията пред ограниченията на старите натурални форми на бита и който бе тръгнал вече по широкия свят, където виждаше как живеят освободените народи. В тази полуварварска империя, в широките предели на която вилнееха още диви черкезки племена, без това да смущава приятната дрямка на агата, икономическото и национално пробуждане на българина караше довчерашната мирна рая все по-често да подема песните на Чинтулова: „Стани, стани юнак балкански, от сън дълбок се събуди“. Това караше и широките народни маси в навечерието на Априлското въстание да приемат с фанатична увереност наивното математическо пророчество на измислената от самите тях знаменита формула, която гласеше, че през 1876 година „Турция ќе падне!“

Обстоятелството, че нашите въстания срещу турското владичество се оказаха свършено неподготвени, не изменя с нищо същността и характера им на народни въстания. В тяхната трескава и прибързана подготовка липсва цялата онази вътрешна организация, направляващата и координираща сила, с която се отличаваше революционното движение по времето на Левски. Обратно, ако е нужно да характеризираме въстанията откъм тази страна, трябва да признаем, че те бяха подготвени при началата на пълна децентрализация. И ако и при това положение в тях може да се прояви някаква организирана сила, то се дължи главно на

обстоятелството, че те имаха за своя основа делото, положено от безсмъртния Левски. Ето на какво се дължи и цялата оная тяхна слабост, за която също така недвусмислено ни говори Захари Стоянов, който не скрива нищо от отрицателните черти на народа и българските въстаници.

Ако е вярно това, че народът и по време на въстанията през 1876 г. бе все още неподготвен за една въоръжена борба срещу многовековния си душманин, не по-малко вярно е също така, че тук играха не малка роля изтъкнатите вече обективни причини: непосредствената близост до централната турска власт и изолираността от външния свят. Що се отнася обаче до Априлското въстание, не трябва да забравяме наличието на една от ония обективни причини, които понякога могат да се окажат исторически не по-малко съдбоносни за успеха на едно въстание, отколкото неговата подготвеност. Тази причина бе избухването на кризата по източния въпрос, който след Кримската война бе станал общоевропейски въпрос. Русия бе лишена от цялото ѝ предишно влияние над Турция и протекцията над християнското население. Кризата бе открита с въстанието в Босна и Херцеговина, а по-късно и с въстанията в Сърбия, Черна гора и австрийските провинции. Тя именно правеше отново близка и реална намесата и помощта на Русия и тя даде непосредствен тласък на апостолите от Гюргевския комитет да се заловят трескаво за подготовката на въстанието, независимо от очевидната вътрешна неподготвеност на народните маси. Това обяснява защо след пълния неуспех на Старозагорското въстание, апостолите без никакво отлагане се залавят с подготовката на второто действие от тази кървава народна драма, като само за няколко месеца вдигат отново народа на въстание. Това обяснява и защо след разгрома онемелият Бенковски, който едва намира сила да каже, че „нас, а не другият ще да кълне потомството за това страшно клане и опустошение“, изведнъж ще изправи глава и спрял коня си на връх планината, ще се провикне, загледан в пламналото Панагюрище: „— Моята цел е постигната вече! В сърцето на тиранина аз отворих такава люта рана, която никога няма да заздравей; а на Русия — нека тя заповяда!...“

Две години по-късно България получи своето освобождение от Русия.

И трябва да се признае, че апостолите от Гюргевския комитет, независимо от своята революционна неопитност и наивната си вяра в силата на черешовите топчета, проявиха гениална историческа прозорливост.

★

Речем ли да се замислим върху истината за нашите народни въстания ние долавяме още тук една характерна отлика на нашия народ, която ще забелязваме и в по-късните събития от неговата история. Българският народ е противоречив по характер. Той е разсъдлив и сдържан и твърде консервативен, когато в него говори първичното съзнание на бита. Но в еднаква степен той може да бъде необуздан и своеволен. Историята се е отнесла към него несправедливо, като го бе обрела на петвековен застой и на безпросветен живот под хомота на една полуварварска империя. Когато удря неговият час, той се оказва с голи ръце срещу своя петвековен потисник. Принуден да остави ралото и остена и да залови кремъклияката, той смята за най-силно оръжие срещу чуждия поробител своето славно минало. Това минало, изплувало от дълбокия исторически

мрак, събужда националната му гордост. Това минало намира образното си превъплъщение в прочутите по онова време литографии на Павловича и Дембицки, които красят домовете на българските патриоти и напомнят за победите на българските царе, достигали неведнъж с войските си до Цариград. Обяснимо е защо този народ, влюбен в „тайното слово“, разгара своята енергия чрез едно наивно въображение, което прави да изглежда съществима и най-далечната цел. Това е епоха на „лудите глави“, които вярват фанатично в бъдещето и не скъпят нищо за свободата. Не случайно върху всички въстанически знамена са плющели едни и същи слова: „Свобода или смърт“. Прави впечатление, че въстаническите чети, даже когато са били изоставяни сами на себе си или предавани, не се разпръскват, а продължават инстинктивно да вървят, примамвани сякаш от някаква невидима цел: такъв е случаят със Старозагорската, Шуменската и Червеноводската чета. Такъв е случаят с четите на поп Харитон, на Цанко Дюстабанов и на Иларион Драгостинов. Такъв е случаят и с легендарната Ботева чета.

Историята след Освобождението показва, че народът бе станал спокоен и по-мъдър в оценката на своето минало, но по-неспокоен и невъздържан по отношение на бъдещето. Първите две десетилетия след Освобождението са пълни с бурни събития и непримирими политически борби. Причина за това са бързите и остри икономически процеси, които рушат старите обществени устои и създават обща и постоянна несигурност за широките селски маси — основната маса на българския народ. Българският селянин става тревожен и размирнен елемент в обществения живот след Освобождението. Без него не могат да се обяснят много явления от новата политическа история на България. В него трябва да търсим преди всичко обяснението и на тези черти от характера на нашия народ, които са го правили наивно доверчив към бъдещето и способен на жертви.

Съвременник и участник в описваните събития, Захари Стоянов пресъздава страница след страница неповторимия образ на народното минало. Най-трепетни и възнуващи измежду тези незабравими страници са ония, в които писателят със своето могъщо вдъхновение е увековечил величието на народната саможертва.

Историята на двамата братя Жекови след неуспеха на Старозагорското въстание е кратка. Обкръжени в пламналата плевня, те водят борба до последни сили. Когато под горещия покрив става невъзможно повече да се стои, по-малкият брат отваря вратата, за да се предаде. Но другият смята това за позорно. Той убива своя брат и прекрачва още горещия труп, за да изложи гърдите си на башибозушките куршуми.

Нима ще се намери такъв, който придирчиво да задава въпроси: какви са тези братя Жекови, на каква възраст са били, с какво са се занимавали и т. н.? От момента на героичната си смърт двамата братя Михаил и Георги Жекови престават да имат своя лична биография. Тяхната биография става част от биографията на народа.

Не е възможно да разказваш за историята на своя народ и да не съзреш в неговото героично минало строгата антична фигура на перушенския герой Кочо Чистеменски, пред чийто подвиг бледнеят и най-страшните ужаси от античните трагедии. Този прост чизмар застава начело на въстанието в Перушица. Той е сред последните перушенски защитници, които продължават да бранят от бесните пристъпи на врага черковното здание. Затворени в черквата заедно със своите жени и деца, те посрещат

с мълчание поканите на Рашид паша да се предадат. Но сред гъстите кълба от пушек и дим, където до труповете на убитите и задушените се търкалят измъчени от жажда жени и деца, тези железни хора виждат неизбежния край. И ето че настъпва оня миг, в който простият и неизвестен чизмар извършва невероятното — той се изправя пред своята жена, която, притиснала свидна рожба на гърди, пада смирено на колене пред своя мъж. И ръката, която държи още димящ револвер, без да трепне слага край на три живота.

В образа на народното минало ние всякога ще разпознаваме също така образа на бледия и нежен Каблешков, цял обкован във вериги. Два пъти по-тежки от слабото му и болно тяло, те не могат да сломят неизтощимия и вечно буден дух у този българин, който запали бунтовния пожар в Копривница. В мрачните и вонящи подземия на турските зандани неизменният огън в неговите очи и светлата му усмивка ще вгущават уважение и в най-закоравелите и безчувствени бабаитски души. Неговата ръка също няма да трепне, когато ще откачи от стената заптийския пищов, за да успокои завинаги болното и изнеможало тяло.

Върху героичния бариелеф на народната животопис се изправя, излята сякаш от калена стомана, и фигурата на Петлешков — този, който за да запази докрай властното си мълчание пред врага, погълна отрова и изгоря между два огъня. Този, който имаше за всички въпроси един отговор: „Аз съм виновния — не мъчете сиромашта!“ Този, пред когото Захари Стоянов не намира думи, за да изрази своето чувство на благоговение: „Защо, братко, не си бил роден преди двеста или поне стотина години? Ако твоята мъченическа смърт, каквато не е изпитал нито подобен Симеон, нито Мария Египетска, беше се случила в тия блажени времена, когато глупостта е била божествено вдъхновение, а отричането от своите човечески достойнства — подвиг, то ти би бил първи между светците и наместо скромно пречупено дървено кръстче, което украсява и днес обраслия ти в бурен гроб, навярно щеше да белей разкошен манастир с черни калугери.“

„Записките“ на Захари Стоянов възкресяват героичното ни народно минало чрез цялата онази свещена лестница от имена на прости и неизвестни хора от народа, която както древната свещена писменост разказва за забележителни събития и цели епохи. Ето една малка част от нея: Иван Ворчо, Рад Клисарят, Стоян Пъков, Петър Щърбанов, Тодор Хайдутинът, Костадин Кацара, Станчо Маринов, Никола Мулешков, Райна поп Георгиева, Кръстю Гешенов, Тенно Теллията, Иван Арабаджията, Петър Бонев, Спас Гинев, Иван Натев, Тодор Велчев, Трендафил Тошев, отец Кирил, Руско Робът, Иван Кожухарчето, Тодор Кирков, Стефан Пешев, Йонко Карагъзов, Сава Пенев, Васил Соколски, Тодор Душанцалията и стотици други. Това са все имена на обикновени и никому неизвестни хора от народа. Те нямат лични биографии, защото техният живот е протичал във всеобщото и безлично вчера, днес и утре. Но в един миг тяхната лична съдба е била вплетена в един съдбоносен възел от жизнената съдба на народа — техните имена и дела са станали част от общата биография на народа. За историята те представляват това, което са гранитните блокове в една монументална сграда. Без тях Априлската епопея не би могла да съществува.

Пред подвига на всеки един от тях Захари Стоянов прекланя глава, защото в личния им подвиг той вижда величието на историческото дело на народа, и защото това величие, както при всяко истинско велико дело,

носи името простота и скромност. Народът не търси за делата си признание и слава. Той може всичко, когато е необходимо, и не иска повече от това, което сам прави за себе си. Славата е била необходима не на народите, а на ония, които са искали да величаят себе си чрез народното величие. Затова при всички случаи славата е могла не да издига, а да развъртава. Народът, и когато е изправен пред смъртта, се отличава с простота и скромност. Той отговаря всякога с думите на Сава Пенев, който окован цял в синджири, пита изумените заптии: „От бесилото по-нататък има ли друго село?“

И пак народът с примера на осъдения на смърт Васил Соколски показва колко велика и безгранична може да бъде народната душа пред лицето на смъртта, когато е необходимо да се мре за идеала: „... А доктор Васил, който беше човек с весел и шеговит характер, играеше на ръченици, разбира се, не толкова явно. И въобразете си, че три дни не бяха се изминали още, от когато му бяха прочели присъдата, че той е осъден на смърт, която присъда днес-утре трябваше да се тури в изпълнение. Човек млад, човек с идеи и определени убеждения, на когото намазаното със сапун въже виси вече над главата му — играе на хоро! Млъкнете вие, заклетии врагове на българския народ, когото не преставате да хулите, че той е лишен от патриотическо чувство, че той не знае да умира за свобода и цел, че неговия единствен идеал е — паричката. Лъжете вие.“

Ето, това е народът, такъв е народът в „Записките“ на Захари Стоянов. Народната радост в Априлското въстание е само един миг. И този миг е една илюзия, родена от мечтата и копнежа за свобода. Всичко друго е страдание, саможертва, смърт.

И колкото и невероятно да е, такава е истината: страданията и гибелта са били единствената награда на народите за тяхното величие и за техните борби. Радостта и щастието са били мираж — измамни светлинки в мрака на историята, окована от лъжата и насилието.

Никаква милост не е знаел турският насилник при потушаването на Априлското въстание. Турският бабаитлък и ятаганското право се разразяват по това време с пълна сила. Никой не е могъл да възспре отмъстителната ръка, вдигнала грозния ятаган над въстаналата рая. Турските кланета са част от мъченическата история на българския народ, която винаги ще извиква чувство на потрес и ужас. Връхна точка на турските кланета е Батак.

★

Вълната на народните въстания бързо спада. Когато Захари Стоянов е бил заловен в Троянския балкан, не е имало вече човек в България, който да вярва, че с голи ръце може да бъде съборено царството на султана. На този ден след кръвопролитно сражение загива на Вола от последния турски куршум и Ботев — неукротимият певец на народната свобода. Над окървавената страна се възцарява мъртво затишие. Но това затишие е само привидно. Народът е жив и неговият дух жадува разплата. Две години по-късно при настъплението на руските войски този народ ще пълни дружините на българското опълчение. Сега с оръжие в ръка той ще покаже на какво е способен. Славата на Самарското знаме и безсмъртната спомънка на Шипка ще увековечат легендарната му храброст. Народният характер на българските въстания се определя и от факта, че те бяха най-яркото външно проявление на българското национално революционно движение, изграждано повсеместно от времето на Левски

върху идеята за вътрешните комитети и народната революция. Редица особености в развитието на феодалното турско общество и преди всичко неговата икономическа изостаналост накараха хилавата българска буржоазия да измени напълно на задачите на буржоазно-демократическата революция и да търси под крилото на султанската власт закрила на своите икономически интереси. Тя остана докрай чужда на идеята за вътрешна революционна организация и за народна революция и в най-добрия случай чакаше отвън да ѝ бъде поднесено на готово освобождението. Ето защо в България историческите задачи на антифеодалната, буржоазно-демократическа революция бяха предоставени за разрешаване на народните маси и преди всичко на широките селски маси. Селските маси, заедно със занаятчийството и излязлата от техните среди народна интелигенция, трябваше неизбежно да поемат върху собствените си плещи борбата срещу националния поробител и турския феодализъм. Това обяснява защо национално-революционната борба у нас беше въоръжена с ясно определена революционно-демократична идеология. Революционно-демократичната програма на българското националреволюционно движение изразяваше всъщност интересите на най-широките народни маси. Тази програма бе революционна, защото издигаше на знамето си „народната революция“, и демократична — защото изискваше дълбоки обществено-демократични преобразования. Идеите за „святата и чистата“ и за „социална република“ бяха изражение на онзи дълбок социален, икономически и политически демократизъм, който се позоваваше на началата на народното самоуправление и отричаше всяка експлоатация и правото да се живее на гърба на народа, като защитаваеше едновременно с това принципа на свободата и равноправието на всички народности. Този демократизъм, свързан дълбоко с коренните интереси на народните маси, беше най-отличителната част от идеологията на българските революционни демократи, най-добрите умове измежду които стигнаха и до идеите на утопическия социализъм. Този демократизъм осмисляше и вдъхновяваше борбата на българските патриоти и ги караше да се прекланят пред величието и безсмъртието на народа и народното дело. Той даваше основание и на Левски да каже: „Ако спечеля, печеля за цял народ, ако загубя, губя само мене си“.

Не друго, а тъкмо народният характер на борбата срещу чуждия национален поробител и турския феодализъм обяснява и непримиримата омраза, която нашите революционни демократи хранят към българското чорбаджийство. Те го смятат за чуждо на народа явление, съставляващо неразделна част от турската власт. Както правилно отбелязва Димитър Благоев, българските революционери деляха „българския народ“ на чорбаджии и народ. Народът изпитва органическа омраза към чорбаджийството, създадена у него от историческото му минало. Още в програмната статия на първия брой на „Дума“ Ботев пише: „Българинът, напротив, каквато омраза храни против турчина, такава (може и по-дълбока като е по-вехта) и към чорбаджията и духовенството, тази непорината византийска воня, коя продаде и съсипа народа, а днес носи на шия ключовете на неговите окови.“

Захари Стоянов, като отбелязва, че апостолите не са срещали особени затруднения в пропагандата, защото Левски им бе отворил път навсякъде в по-главните градове и села, припомня какво са му разказвали селяните за знаменития апостол: „Не зная защо — разказва негов съвременник —

мразеше той дотолкова имотните хора, а особено гражданите. Те са празни тулуми, кърлежи, десят пъти по-лошави от турците, — говореше той.“ Тъкмо затова и народът много често се обръща към Левски с въпроса: „Ти ни говориш да се въоръжаваме против турците; а ще дойде ли един ден да се отървем и от чорбаджиите? — питаха те.“

Борбата срещу чорбаджиството бе съществен момент от революцион-но-демократическата програма на българските национал-революционери. Тя определяше демаркационната линия между народа и неговите врагове. Не случайно в обръщението, с което Левски е събирал средства за народното дело, чорбаджиите са поставени между заклетите врагове на народа: „Предателите, чорбаджиите, изедниците и турските подлизурки ще висят на едно дърво с нашите неприатели — страшно ще бъде народното отмъщение. Който днес не желае да бъде свободен, той не е българин и не е човек! И така, вие сте свободни да си изберете за себе си път и да вървите по него, т. е. — или с нас и с народа, или с турските джелати и кръвопийци.“

Революционно-демократическата програма на българските национал-революционери бе също така изцяло потвърждение на народния характер на борбата срещу националното робство и турския феодализъм. Захари Стоянов при всеки случай дебело ще подчертава това, разобличавайки същото чорбаджиство, което след Освобождението се опитва да доказва, че виновниците за българските въстания „били няколко недобре възпитани младежи, според логиката на лицемерците, а според чорбаджиите и рапорта на Един ефенди — нехранимайковци, минали от Влашко и Сърбия, които нямали хляб за ядене и по тая причина, неволно вдигнали глава.“

Всякога, когато може да възникне и най-малко съмнение за народния характер на българските въстания, Захари Стоянов има един и същи отговор: „Поклонниците на мрачната рутина, тиранстващите деспоти и всички ония доктринери-глупци, които лаят непрестанно и обвиняват отделни личности, че уж тия последните вълнували народите и ги целели на партии — нещо нежелателно за всички паразити и готовановци — трябва да млъкнат за всякога, защото народите не са говеда, не са стадо, нищо не остава без тяхното участие.“

При описание на собствената си апостолка дейност Захари Стоянов дебело подчертава, че без участието на населението той не е могъл на никъде да се мръдне. В интереса на истината той не може да не признае: „Това е поразителен факт, че без участието на населението апостолите не чинеха нищо.“

Дори днес, когато историческата наука е проучила подробно епохата и събитията, ние не можем да не погледнем с изумление на онази дълбока и откривателска мисъл, с която авторът на „Записки по българските въстания“ е успял да проникне в основните пружини на епохата. Нещо повече — книгата на Захари Стоянов и днес със своята историческа правдивост и с гениалните си догадки е неизчерпаема съкровищница за нашите философи, историци и учени, независимо от обстоятелството, че тя, като монументално художествено произведение за една епоха, си остава непаднават образец за съвременните художествени пресъздатели на миналото.

Захари Стоянов не е пожелал да бъде само достоверен художествен пресъздател на българските въстания. В своята бележита книга той търси дълбоките и скрити причини, които обясняват появата на народ-

ните движения в историята и които разкриват тези движения като основни двигатели и създатели на самата история.

Изключителна заслуга на Захари Стоянов е, че той още на времето си, като изтъкваше народния характер на българските въстания, показва нагледно и неопровержимо техния необходим и закономерен произход. Като в подготовката на Априлското въстание, така и в хода и развитието на последното Захари Стоянов разкри дълбоките и закономерни връзки межд дейността на апостолите и духа и настроенията на народните маси. Достатъчно е човек да прочете онези незабравими страници, в които са описани заседанията и бурните дебати на народните представители в Оборище, за да не остане никакво съмнение, че Априлското въстание бе не само народно дело, но и проява на една дълбока историческа необходимост. Не можеха да бъдат резултат на случайни причини забележителното единомислие и въодушевлението у народните делегати в историческото Оборище, дошли тук да вземат съдбоносни решения за своя народ и да сложат главите си под острието на турския ятаган. Не бяха случайни събития героичната защита и пожарищата в Панагюрище, Брацигово, Батак, Перушица, както не беше никаква случайност и неуморната дейност на чутовния Левски, който увисна на бесилото със страшна сила за свободата на народа си. Цялата тази верига от събития, която с един внезапен замах бе изтеглена върху борда на историята от силната ръка на народните маси, не можеше да бъде случаен исторически епизод — тя решаваше съдбата на един народ.

В своите „Записки“ Захари Стоянов показва, че това, което се отнася до историческата съдба на един народ, не може да бъде игра на случайности, не може да зависи от каприза на отделни личности. Историческото движение не напомня с нищо движенията на лека лодчица, която да можеш, както насмешливо забелязваше още Белински, да направляваш произволно с леко движение на веслата.

Захари Стоянов не е бил чужд на тези мисли на Белински, когото е чел и изучавал с любов и увлечение. Но в своите исторически възгледи Захари Стоянов стои върху ярки и последователни материалистически позиции. За него историята не можеше да бъде дело на отделна личност, па била тя и от ръста на Петър Велики. Историческото движение е могъщо движение. То изисква огромни сили, които могат да му бъдат дадени само от народа. И затова то всякога е било движение на народните маси. Захари Стоянов не отрича ролята на личностите в историята. Неговите наблюдения като участник в Априлското въстание са му показали какво значение могат да имат и каква роля играят личностите в зависимост от индивидуалните си способности и характер. Но събитията съвсем нагледно го бяха убедили, че личността може да играе роля само когато историческите условия и движението на масите са извикали нейното участие и обективно са ѝ позволили тя да има свой глас в предопределеното от условията на епохата историческо направление. Захари Стоянов не е имал възможност да изучава марксизма. В България по това време нямал никаква марксистка литература. „Наемният труд и капиталът“ се печата за първи път в 1886 г. в непълнен вид в сп. „Росица“, а първата книжка на български по научния социализъм — „Развитие на научния социализъм“ от Енгелс излиза у нас в 1890 г. (вж. „Приносът“, стр. 121, 133). Но като се осланя на непосредствените уроци на историята, Захари Стоянов дава блестяща формулировка за произхода на обществените движения и за ролята на личностите в историята.

Така по повод поведението на панагюрските комисари, които предлагат Бенковски да бъде убит, защото е вирнал глава, Захари Стоянов пише: „Работата е кой би се решил да направи подобно нещо. Да се погуби Бенковски или поне някой от другарите му, значеше да се убие свободата, стремлението към която беше в своята апогея през пролетта на 1876 година. Бенковски сам по себе си не беше друго нищо, освен възблъщение или, по-добре, оръдие на тая идея — общо стремление на всички българи по него време. Не той създаде въстанието, но духовете и общото историческо течение създаде него. Разбира се, че и неговата буйна натура е имала решаващ глас в много важни случаи; но ако той се беше явил преди две години или по-после в България, той не щеше да бъде вече Бенковски, а прост копривченски караабджия. Видях го аз и след поражението на въстанието в Тетевенската планина; но кой можеше да каже, че той е същия упорит и постоянен Бенковски, какъвто беше преди един месец? Сега той мълчеше, въздишаше, слушаше всекиго, а понякога даже и плачеше, когато се отваряше дума за Панагюрското въстание.“

Рядък и забележителен ум, Захари Стоянов е могъл да прозре в непосредствения исторически ход на събитията истини, които дълго време след него учени и надути философи безсмислено ще оспорват. При това у Захари Стоянов няма мисъл, която да има друга стойност и друго изражение извън стойността и езика на фактите. Всеки възглед у него е пряко изражение на историческото си потвърждение и заради това има силата на аксиома: „Всеки признава — заключава Захари Стоянов — че покойният Раковски е притежавал по-големи агитаторски способности (което ние не можем да потвърдим); но като се явил за пръв път между своите съотечественици и казал, че османлиите не са проводени от бога да ни мъчат, бил принуден да избяга в планината с женски дрехи, гдето малко останало да умре гладен. Не било още време, повечето българи него време мислели още, че господ знае само староелински.“

Въобразете си, че Бенковски се явява в днешно време между панагюрци, окичен с оръжие и иска да състави революционен комитет, да се бори срещу тирана. Освен смях и съжаление за умствените му способности, той не щеше да произведе друго нищо.“

Десет години по-късно в своята прекрасна студия „Към въпроса за ролята на личността в историята“ (Научн. Обзор., 1898, № № 3 и 4) Плеханов формулира почти дословно с примери от всеобщата история тези мисли на Захари Стоянов. Като се спира на ролята на личностите във Френската революция, Плеханов пише: „Най-голяма обществена нужда на Франция в края на XVIII век беше заменяването на остарелите политически учреждения с други, които повече да съответствуват на нейния икономически строй. Най-видни и полезни обществени дейци в онова време са били онези, които най-добре от всички други са били способни да съдействуват за задоволяване на тази най-голяма нужда. Да кажем, че такива люде са били Мирабо, Робеспьер и Бонапарт. Какво би станало, ако преждевременната смърт не беше отстранила Мирабо от политическата сцена? Партията на конституционната монархия по-нататък би запазила крупна сила; нейната съпротива срещу републиканците би била затова по-енергична. И не повече. Никакъв Мирабо не можеше тогава да предотврати тържеството на републиканците.“ И с присъщото си остроумие Плеханов напомня, че: „Ако старият режим продължаваше да съществува до наши дни, то на никого от нас и на ум

не би му дошло сега, че в края на миналия век във Франция някои актьори, словослагатели, бръснари, бояджии, юристи, раздавачи и учители по фехтовка ще се явят като военни таланти във възможност.“ А ето и заключителната мисъл на Плеханов за значението на бележития обществен деятел в историята: „Той е герой. Не в този смисъл герой, че той може да спре или измени естествения вървеж на нещата, а в този, че неговата дейност се явява съзнателен и свободен израз на този необходим и безсъзнателен вървеж. В това е всичкото му значение, в това е всичката му сила.“

Позволихме си това сравнение не за друго, а защото сравненията понякога говорят по-убедително за значението на такива важни и напълно самостоятелни открития, каквото откритие е изказаната по онова време мисъл от самоука-овчар Захари Стоянов. И пак Захари Стоянов с присъщото си остроумие няма да пропусне да напомни, че всички по-видни български дейатели от епохата на Освобождението са били народни издънки: „А краткото описание на живота на един бунтовник, бил той който и да е, може да бъде приспособено, с изключение на микроскопически подробности, на всеки едного. Левски е бил абаджия, слуга ѝ най-после дякон; Бенковски така също абаджия, джелепин, прост работник; Колю Ганчев, Кочо Чистеменски, Христо Иванов, Георги Икономов, Никола Обретенов и пр. и пр. — кондурджии, абаджийски чираци, халачи и т. н. Ето защо аз дадох малки картинки из живота на овчари и абаджии.“

Всичко, което Захари Стоянов ни е казал за ролята на народните маси и на личностите в общественото развитие, е непосредствен извод, както казахме, от уроците на историята. Затова то идва да потвърди, наред с всичко друго, и факта, че марксистическите истини се заключават не в измислени готови формули, а в живите явления на историята. Ето защо книгата на Захари Стоянов трябва особено да се препоръчва на ония днешни марксисти, за които представата за марксизма се изчерпва в сбор от формули, удобни да разменят местата си според случая. И особено на тези от тях, които не могат да се освободят още от хипнозата, че без Сталин съветските народи щяха да се окажат безпомощни да построят социализма и извоюват победа в Отечествената война.

Художествената и историческата стойност на „Записките“ се определя не само от широтата на изображението. В тях Захари Стоянов ни е дал дълбок разрез на епохата.

Изучаването на нашите национално-освободителни борби винаги се е съпътствувало от една историческа фикция — Априлското въстание се е разглеждало като е п и л о г на тези борби. Тази илюзия се е поразила от навика ни да разглеждаме Априлското въстание върху фона на последвалата Руско-турска война, в която народът получи своето освобождение. Но истината е друга. Истината е, че от гледна точка на растежа и подготовката на революционните народни сили Априлското въстание бе само начало по пътя на самостоятелната революционна борба на българския народ и надигащата се национална революция. Макар и потушено с изключителна жестокост, то разтърси из основи народното съзнание и извърши в невероятно кратък срок това, което тайната проповед на апостолите вършеше предпазливо и стъпка по стъпка — пробуди националната непримиримост у народа и чувството му за национално достойнство. Не може да има никакво съмнение, че с упадъка на източния деспотизъм и с вътрешното разложение на феодална Турция Април-

ското въстание, даже ако не бе успяло да предизвика наметата на Русия, щеше да бъде последвано от ново, много по-могъщо надигане на революционните сили на българския народ, когото историята бе пробудила напълно за самостоятелен живот. В историята на национално-освободителните борби на българския народ Априлското въстание бе само външен израз на онзи дълбок исторически процес, който напълно закономерно трябваше да доведе до окончателното ликвидиране на феодализма и националното робство сред балканските народи. Захари Стоянов показва не само особеностите, но и обективната историческа неизбежност на национално-освободителната борба, която нашият народ трябваше да води при най-тежки и най-неблагоприятни условия в сравнение с останалите свои балкански събратя. А третата част от „Записките“, която ни рисува мъжественото държане на хилядите български патриоти в преизподнята на турските затвори, говори, че народът, който бе изправил вече глава, нямаше да я склони и при най-тежките изпитания и жертви.

Как изглеждат народите, когато късат връзките със своя отседнал живот и се залавят за оръжието — такава е картината, която Захари Стоянов пресъздава с изумителен реализъм, който хвърля светлина върху най-тъмните ъгли на историята и най-неочакваните засади на човешката съдба. Народът никога не се е залавял за оръжието случайно. Само неотменните повели и гласът на историята могат да призват народите към въоръжена борба. Това са съдбоносни дни — дни, които не приличат по нищо на останалите, защото заменят една епоха с друга, защото разкриват най-преките пътища на историята, търсени мъчително със столетия, и защото в тях с неумолима точност започват да отмерват своите часове законите на общественото развитие.

Странно е наистина, че когато пред неизвестното народите късат връзките с всичко познато и привично, пътят на това, което наричаме необходимост, изглежда най-открит и ясен. И още по-странно е, че тъкмо когато животът навлиза изцяло в коритото на историческата необходимост, той отрища изведнъж от всички страни безбройните потоци на случайността, за да се влеят те както никога стремително и буйно в сигурното течение на това, което неизбежно трябва да стане. Какво, ако не порой от случайности разпръсна разбитите въстаници по всички посоки на Балкана. Нима беше нужно първата пушка да пукне в Копривница десет дни по-рано от определената дата на въстанието, което внесе дезорганизация в общата подготовка и се отрази несъмнено неблагоприятно в другите революционни окръзи? Как се случи така, че тъкмо през нощта на 26 април трябваше да завали сняг, нещо нечуто и невидено до него време, което по свидетелството на Захари Стоянов нанесе последния удар на въстаниците, потърсили убежище в Балкана, където бяха избити до крак. И нима законите на общественото развитие изискаха Бенковски да загине от претателска ръка на мостчето на Свинарската река, за да могат башибозуците да се гаврят с трупа му? Всичко това и стотици други описани от автора на „Записките“ най-малко очаквани и невероятни случки са чиста случайност. Те безспорно оказваха в една или друга степен положително или отрицателно въздействие върху хода на събитията. Но събитията следваха своя ход, и както бележи Захари Стоянов, независимо от неподготвеността и необмислеността на българските въстания, този ход беше израз на едно исторически дълбоко назряло народно движение. А това движение

трябваше рано или късно да доведе до насилственото отхвърляне на турския национален и феодален гнет от плещите на българския народ. И това всякога става така, щом, както казваше Маркс, започне да „кипи целият котел на чародейката-история“.

Ленин упрекуваше Плеханов, че без да направи опит да анализира първата руска революционна вълна в 1905 г. и без да оцени нейното значение в общия ход на събитията, побърза малодушно да възкликне: „Не трябваше да се взема оръжието“. Ленин посочваше за пример Маркс, който, без да скрива слабостите на Парижката комуна и като анализира подробно нейните грешки, цени повече от всичко историческата инициатива на масите и гледа на историята от гледището на ония, които я творят. Затова в отговор на съмненията на Кугелман Маркс писа: „Би било много удобно, разбира се, да се твори световната история, ако борбата би се предприемала само при условие на безпогрешно-благоприятни шансове.“ Ето защо и Маркс, който предвиждаше още в самото начало неуспеха на Парижката комуна, говори с преклонение за подвига на парижките работници „готови да шурмуват небето“. Маркс умее да оцени и това — заключава Ленин, — че има моменти в историята, когато отчаяната борба на масите, дори да е безнадеждно дело, е необходима в името на по-нататъшното възпитание на тези маси и подготовката им за следващата борба.“

Захари Стоянов не е само летописец, но и непосредствен участник в Априлското въстание. Като непосредствен участник в събитията той проявява забележителното умение да анализира и да преценява правилно уроците на историята. Никак не е случаен фактът, че в оценката на Априлското въстание той успя да остане изцяло на гледището на тези, които по изразу на Маркс „правят историята“ и поради това умеят да ценят историческата инициатива на масите. Но не по-малко забележителен е и фактът, че в своите изводи за ролята и значението на българските въстания Захари Стоянов потвърди напълно гледната точка на Маркса в оценката на историческите събития. Тази оценка не допуска никаква идеализация и никакво замазване на грубата историческа истина с изиящия лак на фалшивата романтика. За да не остави никакво съмнение в това, Захари Стоянов пише: „За да не ме набедят за твърде горещ поклонник на българските въстания, аз бързам да се призная, че напълно съзнавам, заедно с всички, слабата страна на тия наши въстания, знаей, че ако ги разгледа човек със строго критическо око, ще ги намери повечето театрални, непрактически, необмислени сериозно.“ След потушаването на въстанието в IV окръг Захари Стоянов нито за миг не се двоуми в своята преценка. Равносметката отговаря напълно на действителното положение на нещата: „Тук му е мястото да забележа, — пише той — че ако бяха въстали и четирите окръга, както Панагюрище, ако това последното, заедно с целия окръг останеше да се разпорежда само с местните турци, то аз не се посвениям да определя, че това въстание щеше да отиде два-три месеца. Няма никакво съмнение, че то щеше да бъде потъпкано по-жестоко, но не така скоро и по такъв позорен начин.“ Това е истината и все пак тази истина с нищо не подценява другата истина — че българските въстания по справедливата оценка на Захари Стоянов представляват „най-блестящата страница от новата ни история“, страница, написана с чистата и свята кръв на най-добрите народни синове, увековечила завинаги безпримерния героизъм на българския народ, който със своите

мечкарски пишенета и черешови топчета бе решил в своята безумна храброст също „да шурмува небето“.

Равносметката е груба, но исторически напълно точна. В нея предварително е даден и отговор на въпроса: трябваше ли при условията, при които бе подготвено Априлското въстание, „да се взима оръжието“? Но и на този въпрос, за да отстраня всяко съмнение, Захари Стоянов отговаря направо: „Съвсем си няма мястото да обвиняваме нашите дейтели по въстанието. Ако тия не можаха да извършат нещо по-сериозно, затова пък самият български народ е виновен, защото не е бил достоен да се възползува от случая, не е било дошло още онова време, за да оцени и той свободата. Мнозина ще ни възразят може би, че в такъв случай не трябвало да се приготвяла никакво въстание: трябвало да се чака да блесне „просвещението“. На този въпрос ние ще да отговорим, че не са само нашите дейтели по въстанието, които са били заблудени от своя безпримерен патриотизъм, да не могат да видят по-надалеч. На където и да се обърне човек, от миналото на другите народи се вижда, че и тия са имали своите Левски, Бенковски и пр., които са си въобразявали, че с едно махване ще да могат да съкрушат тиранията. Хора като Наполеона, който е тиранизирал цяла Европа, който е заповядал на няколко свои събратя монарси, при всичко, че не прилича на Левски и Бенковски, не влезе ли във Франция да превзема царство с 30—40 души пияни вагабонти? Тогава що остава на нашите бунтовници, които не са чели ни „Memorial de Sainte-Hélène“, нито пък са писали „Manuel d' Artillerie“ и „Etudes sur le passé et l'avenir de l'artillerie“? Кромвел е казал велика истина, че в големите преврати най-далече отивали ония, които не са знаели, накъде ще вървят най-напред. Хора, които нямат определен план предварително, точно и ясно, които са живи органи, отдадени всецяло на събитията, не зависи от тях самите да вземат връх и да преодолеят препятствията.“

Запомнете последните думи на Захари Стоянов: „Хора, които нямат определен план предварително, точно и ясно, които са живи органи, отдадени всецяло на събитията, не зависи от тях самите да вземат връх и да преодолеят препятствията.“ Такава мисъл би могъл да изкаже само човек, който има чисто материалистически схващания за историческия процес и който сам е научил много от непосредствените си наблюдения над историческите събития. Не зависеше само от деятелите в българските въстания, които бяха „живи органи“ на необходимия исторически процес за събаряне на турския национален и феодален гнет, да преодолеят съществуващите обективни препятствия по пътя на борбата. В началото те не можеха да имат даже точен и ясен план за това, което предстоеше да се случи и което самите събития по-късно трябваше да ги научат. Не от тях, а преди всичко от самите събития зависеше също така и преодоляването на такова най-важно препятствие, което се отнасяше до историческата инициатива на масите, която можеше да се развива не по пътя на „просвещението“, а по пътя на собствения им революционен опит и революционна борба. Всичко това бе напълно ясно за автора на „Записките“. Само Захари Стоянов може така красноречиво и с толкова малко думи да ни каже почти всичко за развой на революционно-освободителното движение у нас след четите на Филип Тотя, Панайот Хитов, Хаджи Димитър и Караджата: „Но минуването на тия чети Дунава, първото пукване на пушката при Вър-

бровка и Вардин, бесилките на Митхад паша, заточенията — така гъз-вълнуваха младите умове, щото просвещението и борбата ни по черковния въпрос подир петдесет години не можеха да достигнат това. Песента „Гордий Никифор“ се замести от „Стани, стани юнак балкански“, сраженията на Хаджи Димитровата чета вървяха из уста в уста, последните прощавания на осъдения юнак върху бесилницата се повтаряха с благоговение, събраните млади от всяка ръка хора на угощения, които по него време бяха на мода, из лозята и отвън града, слушаха с отворени уста запретената юнашка песен, която пееха няколко души, не твърде на висок глас; вестникът на Каравелова и брошурите му загърмяха от Букурещ, пъргавият Дякон не закъсня да се яви, думата к о м и т а придоби право на гражданство; а бесните черкези и необуздани заптии следваха да поливат масло върху димияция се още огън.“

И пак Захари Стоянов, сякаш за да развие докрай и направи напълно убедителен своя възглед за значението на революционния опит на масите, ще припомни думите на бай Иван Арабаджията при първата си среща с него: „Слушам — прибави той, — че вие, апостолите, сте говорили по селата, че сте проводени от руския цар, казвали сте, че Сърбия и Ромъния щели да ни изпратят по няколко топове, щом сме вдигнали въстанието. Това според мене, не е честно: няма успех там, гдето има лъжа, употребена тя с каквато и да е цел; развърщава се населението, като слуша, че други ще да се грижат за неговата съдбина, малко надежда ще да захване да възлага то на собствените свои мишци.“

В заключение, оценявайки значението на Априлската епопея, Захари Стоянов би могъл да си послужи с думите на Маркс, казани по повод Парижката комуна: „Както и да завърши тя непосредствено този път, все пак е извоювана нова изходна точка от световноисторическа важност.“

Захари Стоянов не беше марксист. При условията на обществено-политическия живот у нас през 80-те години, той и да искаше, не би могъл да бъде такъв. Да не говорим, че през това време, както вече видяхме, той не е имал и възможност да се запознае в България със съчиненията на Маркса и Енгелса. Както е известно, авторът на „Записките“ бе не само писател, но и държавен и политически деец. По-късно той стана един от лидерите на стамболовистката партия и защитаваше в политиката интересите на възходящата българска буржоазия. Но независимо от това и дори въпреки своите политически убеждения Захари Стоянов до края на живота си продължаваше да бъде верен на своите материалистически исторически възгледи, пресъздавайки в незабравими художествени платна героичното минало на своя народ. И нищо чудно, че забележителният художник и не по-малко забележителният мислител у Захари Стоянов успяха на основата на живия и непосредствен исторически опит да достигнат до такива истини, които марксизмът потвърждаваше по безспорен начин на основата на всемирноисторическия опит на народите.

★

Захари Стоянов по известни съображения не иска да говори открито за ролята, която апостолите играха в прибръзаната подготовка на въстанието. Но той, както видяхме, не скрива нищо от слабостите на Априлското въстание, както и от ония тъмни страни на страха, преждевременното отчаяние и масовите предателства, които не могат да затъмнят с нищо неговия блясък.

Духовното, национално и политическо пробуждане на един народ е сложен, продължителен и мъчителен процес. Особено когато в него са действували и такива отрицателни фактори като петвековния безпросветен живот на българския народ под деспотичната власт на една полудивна азиатска империя. Идеализацията на народа в обществения живот и обществените борби е също така вредна, както и подценяването на обективно историческата му роля в тези борби. Тези, които проявяват склонност да идеализират народа и да му приписват качества на всемогъщ творец при всички исторически условия и обстоятелства, проявяват всъщност неразбиране към неговата истинска роля на действителен творец на историята. На такава идеализация платиха данък не само просветителите, но и такива забележителни революционни дейци като Раковски и Каравелов. В своята критика на просветителите Ботев не хранеше никакви илюзии върху положението на народа. Каква просвета можеше да се иска от този народ, върху врата на който тежеше страшен, гъбясал от векове и запрегнат не с жегли, а с ятаган хомот? Свободата за Ботев бе необходимо условие не само за постигане материално благосъстояние на народа, но и за развитието на науката и образованието. Напразно от народа, който оре земята, обляна от кръв и сълзи, и който не счита себе си за нещо по-горно от добитъка, може да се очаква да тръгне по пътя на науката и просветата — немислими без свободата. Захари Стоянов има предвид същата историческа истина, когато на път за Троянския затвор забелязва отдалеч училищната сграда на града: „Най-замечателното здание в тоя град по онова време, — отбелязва той — българското училище, измазано с жълта краска, гордо и величествено стърчеше над останалите домове. Тоя идол на балканската цивилизация като да съставляваше ироническо противоречие с предателските наклонности на околните колибари, от които пострадаха толкова бунтовници.“

Не при един случай Захари Стоянов ще спира нашето внимание върху тези дълбоки язви в народния живот, които предизвикват не само погнуса и отвращение, но и чувство на някаква трагическа безизходност от робското и безпросветно положение на народа. Тъмните инстинкти на страха, робското подчинение и позора пускат дълбоко своите корени сред духовния мрак и невежеството на народа. Образът на предателя Петко, който се гордее със залавянето на комитата повече от турските заптиета и който бърза да окове с намерените конски букаи краката на измъчения бунтовник, е отрицание на всичко човешко. Но той буди у нас повече състрадание и погнуса, отколкото гняв и възмущение. Защото в него ние виждаме не причинител, а жертва на робството. Такова е на всякъде и отношението на Захари Стоянов към тази безчувствена и напълно оскотяла в условията на робството народна маса, която изигра ролята на страшен бич по време на въстанието, като залавяше и предаваше забегналите в Балкана въстаници. Като отбелязва, че каракачанските овчари и самите турци са се отнасяли по-човешки към забегналите в планината бунтовници, Захари Стоянов смята, че истината го задължава да признае: „Българите не постъпиха така. Освен предателството, ако някой измежду тях се намореше по-добър, той питаше най-напред колко пари ще му заплатим за труда! . . . При разказа на двамата приятели (Захари Стоянов предава спомените на Н. Обретенков и С. Пенев, които цял месец са се скитали из Стара планина след разгрома на Ботевата чета), аз ще прибавя това, че не познавам ни едно бунтовника, който да не е бил издаден от българи.“

Безпощаден реалист и враг на всяка фалшива романтика, Захари Стоянов търси в самия живот обяснението на всичко човешко. Ако историкът у него се стреми да улови основните двигатели на събитията, художникът не изпуска и най-дребните и незначителни неща от видяното. Опитният и изучаващ наблюдател знае, че когато си навлязъл в гората да търсиш леговището на мечката, трябва да имаш очи и уши за всичко, което става около теб. Така авторът на „Записките“ ни води сред най-тъмните, примитивни и сложни лабиринти на народната душа, като ни показва без всяко прикритие робските черти на отчаянието, страха и малодушието, както и онази непристъпна стена на безответността и апатията, зад която се крие животинският навик да се живее с привичното и неизменното. Неведнъж Захари Стоянов ще ни напомня и за оная скръбна и свойствена на българина черта, която му е пречила по време на въстанията да се отдалечава твърде много от собствената си порта и която го е карала още при първия тревожен зов на неговата стопанка или на децата му да захвърля пушката.

Истината за народа може да се узнае само когато бъде отхвърлено булото на идеализацията, през което безпочвеният идеализъм и утопистите-романтици от всички времена са свикнали да съзерцават хода на историческите процеси, заедно със своите собствени илюзии и фикции. А без тази истина за нас е немислимо да виждаме, да чувстваваме и да разбираме народа, такъв какъвто е, както е немислимо да разбираме и от къде се ражда в живота мъдростта и глупостта, безверието и надеждата, великото и нищожното, доброто и злото, победата и падението, трагизма и тържеството на победата. Без тази истина за нас е невъзможно да разберем най-сетне и по какви пътища на обществения бит и на общественото съзнание човешкият прогрес е могъл да преодолява застои, за да отваря пред реалните стремежи на хората вратите на бъдещето. Народите не са еднакви. Те не случайно говорят и на различни езици. Но те си приличат и напълно се разбират, когато размишляват и се вълнуват за своя живот, както и за това, което може да ги сполети утре. Затова страданието и радостта, отчаянието и вярата, и всичко, което се отнася до чувствата и мислите у човека е общо, понятно и разбираемо от всички. Чувствата и мислите на хората могат да се изразяват с различни думи или знаци, но те предизвикват всякога едни и същи трепети в човешките сърца и греят с едни и същи светлини в човешките очи. Тъкмо поради тази причина „Записките“ на Захари Стоянов могат да се четат и разбират от всички народи. Те казват пълната истина за българския народ, без да преувеличават или да премълчават нещо от нея. И което е главното — те всякога ще напомнят на другите народи истини, които се отнасят до многоликата и необятна народна душа и до общите пътища на народната съдба.

Но ако робството пречи на духовното и културно развитие на един народ и води до нравствено израждане, то в същото време развива революционните инстинкти у народните маси и ги прави възприемчиви към революционните идеи. И тук именно пътищата на народите се събират, защото инстинктът към свободата у народните маси е бил винаги по-силен от враждите, омразата и робството. Насилието и робството никога не са могли да свързват народите. Те могат само да ги разделят. Това, което през всички времена е свързвало народите, са културата и революцията. И няма да сгрешим, ако кажем, че ако културата е сближавала народите, революцията ги е побратимявала. Затова и чувството на международна

солидарност се е появявало всякога спонтанно като израз на общия и дълбоко заложен в народните маси инстинктивен стремеж към свободата. Достатъчно е било Бенковски да се появи начело на своята хвърковата чета в Белово, за да накара да забият по-силно сърцата не само на беловчани, но и на работещите там чужденци. Простият човек от народа, независимо от своята националност, винаги чувства кога едно дело е народно и винаги е готов да му се притече доброволно на помощ. Ето защо и далматинецът Иван Шутич ще се откаже да тръгне за Одрин и на мобилата на българските въстаници да им продаде оръжието си ще отговори:

„ — Да вървя за Одрин, значи да бягам от защитниците на свободата, от моите братия славяни! Аз напускам и къща и работа, и заедно с жена си ще дойда с вашата чета.“

Колкото и труден и мъчителен да е процесът на революционното съзряване на един народ, той е все пак естествен процес, за разлика от всички други процеси на политическо и духовно угнетяване, при които народните маси обикновено са принудени да живеят. Всичката трудност на това съзряване произтича от навика и привичките на народните маси да възприемат упражняваната върху тях принуда като естествено състояние на нещата. Народите по-често трябва да виждат образа на свободата, за да имат представа за робското положение, в което се намират. И понеже в повечето случаи този образ се е оказвал за тях измамен, те продължително и с много разочарования трябва да се учат и да се борят срещу всяко робство. Защото единствено и само в борбата народите привикват, в противоположност на своите робски навици, да ценят истински всяка частица от свободата, за която заплащат с кръвта си, а заедно с това и всеки стремеж да се извоюва докрай реалното притежание на самата свобода, която историята измамнически е изтръгвала от ръцете им.

Своеобразието и особените трудности в нашето революционно движение се дължат освен на неговата неподготвеност и на редицата други причини, главно на факта, че основните маси, които взеха участие в него, бяха селски маси. Селският характер на национал-революционните борби обяснява и стихийния характер на българските въстания, както и бързия отлив от революционния подем в Априлското въстание, характерен за първите дни на въстанието.

Предвидливият Бенковски е познавал добре психологията на българския селянин, когато е предупреждавал, че една най-малка несполука е в състояние да убие куража на българските въстаници. А Захари Стоянов, който припомня предупрежденията на Бенковски, е обрисувал цялостно образа на селянина-въстаник. С безпогрешно око Захари Стоянов рисува диаграмата на революционното състояние на духовете у въстаналите маси. Петричени, които при обявяването на въстанието на 20 април играят хоро заедно със свещеника си, свеждат глави още при първото известие на стражата за появата на турския аскер по равното Златишко поле. Отсега нататък кривата на революционните приливи и отливи, която бележи състоянието на духовете сред въстаниците и населението, ще се изменя не с дни, а с часове. А ясният и пронизителен женски плач, който процепва изведнъж мрака над спотаеното и смълчано в тревожно очакване село, ще изрази сякаш тайните мисли на всички. Тази жена, която оплаква убийта си мъж, разголва с конвулсивния вик на човешката мъка цялата душа на селянина:

„ — Мъжо! Мил мъжо! Стопанино. . . Дали воловци си нямаше, или сюрня овце! . . . За какво беше петимен на къщата си, та отиде да

се биеш с турци и черкези! Пусто останало и българско царство. . . “

Само няколко часа преди да гръмне първата пушка в Панагюрище, бай Иван Тотюв, в къщата на когото се е настанил щафът на Бенковски, не може да се нарадва на скъпите си гости и непрекъснато се хвали, че едното му око все в шумата гледа и че даже за жена си е приготвил една малка пушчица. Но когато на другия ден въстанието е обявено и Бенковски нарежда да отворят портата, за да излязат тържествено на улицата, бай Иван пръв започва да моли:

„— Къщата ми! . . . Къщата ми запалихте! Моля поне за децата ми се смилете!“

„Далеч от мене всяка мисъл да обвинявам бай Ивана в нерешителност — пише по този повод Захари Стоянов. — Както той, така и панагюрските граждани, които исках да почакаме още малко, хора еснафлии, с тежки семейства и известен имот — не им беше така лесно да презрат всичко това и да грабнат пушките заедно с отчаяните и компрометирани апостоли, за които отдавна нямаше прибежище в България. Не така бе лесно за един довчерашен мирен гражданин да стане за един път бунтовник.“

Тази дребнособственическа психология на българския селянин, която определя стихийния характер и резките колебания в развоя на въстанията, се проявява навсякъде, където въстаналите селски маси водят сражения с противника в непосредствена близост до своите села. Тя кара Бенковски да изгаря мостовете за отстъпление, като заповядва да палят селата. С нея Захари Стоянов обяснява и защо баташките въстаници, които първоначално зяпали в устата своите войводи, престанали да се покоряват и с пушки в ръце в разгара на въстанието започнали да се въртят като зашеметени около своите къщи и семейства. И това се повтаря почти навсякъде: в Перушица, в Панагюрище, в Ново село, в Батушево, в Клисуре и др.

„Но що ни трябва да ходим по-надалеч — напомня Захари Стоянов. — Да поставим въпроса така: от хора трудолюбиви българи, хора работници, притежатели на различни имущества, които през целия си живот не са лягали ни един път с празен корем; най-после от хора жени, с тежки семейства, може ли да стане бунтовник в пълната смисъл на тая дума? Всичките хора не могат да бъдат като Кочо Чистеменски, Михаил Жекова и други. При това не трябва да забравяме и петстотингодишното робство, под което е пъшкарл многотърпеливият българин. Какво не е в състояние да направи то?“

И друга една немаловажна причина сочи Захари Стоянов в характеристиката на нашите въстания: „В отношение на българските въстаници през 1876 год. влиза, и това извинително обстоятелство, че сме били лишени от своя народна литература, която трябва да предшества всяко движение.“

Ето защо и заключението, в което Захари Стоянов резюмира основните черти на българските въстания, е кратко и категорично: „Нищо подобно е нямало измежду нашия народ; неговият патриотически катехизис е бил: бесилките, тайната проповед на няколко решителни мъже и други още предшествувачи причини, за които сме говорили вече, гдето му е било мястото.“

Колкото по-очевидни са за нас трудностите в процеса на мъчителното революционно съзряване на българските народни маси, толкова по-ясно изпъква огромната роля, която българската револю-

ционна интелигенция е играла в този процес. Да се заемеш, въпреки всички невероятни трудности, с поставената от историята задача да вдигнеш народа на въстание, като едновременно с това водиш с всичките си сили борбата срещу собствените „кръстени братя — чорбаджиите, тая верноподаническа сган, дирек и основа на всяко тиранско управление“, — това наистина е изисквало не само изключителна вяра в успеха на делото, но и безпримерна самопожертвувателност и преданост към народното дело. Трябва да се признае, че с тази задача българската революционна интелигенция, която създаде професионални революционери, скъсали напълно „с отседналия бит на имотника“, се справи блестящо. Дълбоко заблудение е, че Захари Стоянов уж не могъл да оцени ролята на тази интелигенция. Оценката, която Захари Стоянов дава на делото на Раковски, Каравелов, Левски, Ангел Кънчев, Ботев и на апостолите от Гюргевския комитет, е опровержение на всичко казано в подкрепа на тази заблуда. Делото на нашата революционна интелигенция за Захари Стоянов е неразделна част от делото и борбата на българския народ, както неразделна част от народа са за него всички ония будни и просветени народни синове, които, излезли от широките народни низини, бяха свързали своя живот на професионални революционери с народната борба. Това дело за Захари Стоянов събира най-чистата светлина на народното съзнание и краси като ореол освободителната борба на народа. Ето защо когато в своите „Записки“ той оценява ролята на интелигенцията за успеха на българските въстания, неговата оценка е също така категорична и неопровержима: „Интелигенцията на всеки един народ, която руските славянофили макар и да равняват, в отношение на народния успех, с нула — имала е и ще има решаващ глас в съдбините на простата маса; без нейното участие нищо е невъзможно да стане.“

Този възглед у Захари Стоянов за ролята на нашата революционна интелигенция не е случаен. По същия категоричен начин той го изказва и в книгата си за Левски, когато се спира на подкрепата, която българската революционна емиграция в Букурещ оказва на неуморимия апостол след поражението на Хаджи Димитровата чета и настъпилото униние: „Каравелов и неговите близки приятели подкрепили Левски нравствено. Тия млади хора, които не благоговяели нито пред Наполеона, нито пред велика Русия, нито пък се кланяли на мустакатите войводи, че те трябва да поведат народа, а не народът — тях, разчитали на самия български народ и на неговата интелигенция (к. н.), че те са най-главните фактори, с които може да се работи успешно“.

Възгледите, които Захари Стоянов изказва за ролята на народните маси и народната интелигенция в българските въстания не са заучени. Те са непосредствен извод от действителните факти и съдържанието на самите исторически събития, които авторът на „Записките“ пресъздава с неповторима художествена сила. Никаква аргументация не е потребна на този наш забележителен художник, съвременник на описваните събития, за да ни убеди в това, което неговото могъщо въображение е могло да пресъздаде отново в живи и неопровержими образи.

Изключителното и трайно значение на „Записките“ се заключава в това, че те с езика на историческите факти ни убеждават, че главен и действителен творец на историята може да бъде само народът. Там, където народът не участва, там с положителност може да се каже, че не се извършва никаква историческа промяна или най-малко, че не може да се очаква никакво историческо събитие. Всичко, което се отнася до

трайните и дълбоки изменения на човешкото общество и до неговото развитие, е дело на народа. Без материалната сила на народните маси, колкото и трудно и мъчително да се извършва съзряването на тази сила, е немислимо каквото и да било историческо движение. Това е единствената сила, която може да завърти тежкото кормило на историята и да насочи кораба на човешкото общество към нови светове. Това, което извърши българският народ по време на Априлското въстание, може да не задоволява напълно нашите субективни представи за исторически желаното. Но всичко това бе само начало на оня процес на съзнателно израстване на народа, който трябваше да предшества събарянето на чуждото феодално и национално робство, историческите предпоставки за което бяха вече обективно създадени.

А това начало е величаво. Именно Априлското въстание показва, че даже петстотингодишното робство не е било в състояние да сломи оня жизнен дух и онази народна сила, която, пробудена от дълбоките недра на поробен народ, се възправи срещу петвековния тиранин. Величието на народната саможертва и народния героизъм бе толкова по-ослепително, че един малък и обезоръжен народ се осмели да покаже на света примери на изключително мъжество. Отбраната на шепата панагюрски храбrecи срещу ордите на Хафуз паша, защитата на Перуица срещу таборите на Рашид паша, драматичната борба на Бачо Киро и поп Харитон зад стените на Дряновския манастир, пепелищата в Батак, Брацигово, Клисурса и пр. са невероятни примери на самопожертвувателност и героизъм. Те са и неопровержимо доказателство за волята на народа да извоюва своята свобода. И пак Захари Стоянов, който така дълбоко чувствава пробуждането на духа и силата на народа, когато вижда как шестдесетгодишният старец с думите „Да бъде!“ извърсва запалената си лула, за да подпали собствената си къща, ще направи една от своите обичайни констатации: „Ние бяхме поразени от патриотическата постъпка на тоя старец, който не беше прочитал ни едно патриотическо съчинение, който не знаеше ни защитата на Термопили, ни за поражението на Наполеона в 1812 год., нито пък се беше срещнал с някой учен през целия си живот, защото Каменица не е твърде от посещаемите села.“

Картината на Априлското въстание, създадена от Захари Стоянов, е толкова монументална и ярка, че в нея освен образа на народа като главен герой остават винаги да живеят в нашето съзнание и образите на водачите на въстанието. Образите на Каблешков, на Волон и на първо място образа на Бенковски са пресъздадени с изумителна проникновеност и вещина. В тях Захари Стоянов е показал не само чертите на пламенните родолюбци и революционери, посветили изцяло живота си на народното дело. В тях той е успял да улови и онази дълбока същност на човешките характери, която ни разкрива индивидуалния образ на човека с неговата неповторима и интимна духовност. Трябва да се признае, че без помощта на Захари Стоянов ние днес нямаше да знаем почти нищо за бившия копривщенски абаджия, обаятелния и енергичен Бенковски, който застана начело на въстанието в IV революционен окръг. Този жив и незабравим образ, създаден сякаш без всякакво усилие от Захари Стоянов, наред с външната си сюжестивност буди и дълбока размисъл.

Амбициозна и властническа натура, Бенковски успява да измести скромния и примирителен Волон, отреден за главен апостол на окръга, и да се самопровъзгласи кажи-речи за некоронован водач на въстанието. Неговата представителна външност, силата, енергията и разпоредител-

ността във всичките му действия, навика му да се държи просто и дори безцеремонно с хората, способността му да взема бързи и навремени решения го отличават още на пръв поглед между всички. Като се има предвид и обстоятелството, че той познава не само добре, но и доста изтънко психологията на селската маса, която трябва да се накара да вдигне глава срещу султана, очевидно е, че Бенковски е личност, притежаваща качества, крайно необходими и особено ценни за обстановката, при която е трябвало да се действа. Тези качества на личността му карат околните да признават неговото превъзходство и да му се подчиняват доброволно. Те извикват у Захари Стоянов и обаянието от личността на Бенковски. Още при първата среща с Бенковски Захари Стоянов е пленен от внушителния образ на героя. Едва щом заспа след тежка умора в къщата на поп Груя, Захари Стоянов се събужда от заповедническия глас, който му нарежда да стане:

„ — Ей, я ставай да те видя, щом си за човек, та си се разположил така господарски в чуждата къща! — чух аз непознат глас в съня си и докато сваля от гърба си пъстрата чергица, тя подхвъркна настрана, като да я дигна вихрушка.

Ужас! Аз скочих на крака в съня си и като луд, вследствие на това грубо събуждане; станах още по-омаян и зашеметен от онова щом гледах напред си. Висок, непознат човек, с морав фес на главата, наметнат с черна мушам на гърба си, с високи ботуши на краката, опетлан по гърдите с много ремици, на които висяха два револвера, кама, чанта, телескоп, с една реч човек страшен стоеше напред си.“

Необикновеното впечатление, което Бенковски е направил на Захари Стоянов още при първото им запознанство, кара автора на „Записките“ да се вглежда в най-малките подробности, които могат да допълнят характеристиката на неговата личност: „Докато Бенковски даваше заповеди на четири страни, аз успях да го разгледам от краката до главата. Той можеше да има възраст приблизително 28—30 години, ръст тънък-висок, гърди изпъкнали на напред, глава вирната на назад, с дълъг врат, лице прилично, малко сухо, усмивка сдържана и увлекателна, руси мустаци, тънки и доволно дълги, закривени от само себе си нагоре към очите, които придаваха особена представителност на лицето му; очи ясно-сини, поглед проникателен, коса и вежди руси, както и мустациите му, въобще човек личен и представителен, човек, който беше в състояние да привлече всекиго смъртен само с външните си качества. При това, като се прибавят още неговите движения, пъргавината му, строгата му реч, разправянето му с ръкомахане, обръщанията му с хората, които не оставяше да се почесват и да излагат своите мнения на пространно и да го учат на ум, което е взаимна отстъпка и пр., вие ще имате горе-долу повърхностно понятие за портрета на Бенковски.“

Захари Стоянов признава, че е бил не само поразен от личността на Бенковски, но и напълно покорен от нея: „Преди да го видя още лично, аз го знаех, кой е, видях писмата му в Пловдив, в които на всяко и се мъдреше кратката, знаех го че е взет за апостол по милост, турен под личното наблюдение на Волова; но не знаех защо, по вътрешно някакво настроение, аз благоговеех напред си му, чаках да ме попита, та тогава да се обадя, доброволно признавах, че той е велик, с една реч — изповядам си чистосърдечно — бях омаян от Георги Бенковски.“

„И ние сме били апостоли; ако захванеха да бесят тия последните,

то нашата скромност щеше да отиде на вересия“ — казах аз на ума си, като гледах с колко души пътува той, как е силен и самонадеян.

Не само в нашия IV окръг, но по всичките други окръзи из България не е имало апостол, който да се държи като Бенковски, да се явява по селата накичен с оръжие и заобиколен от 10—15 души адютанти; а всеки е в състояние да разбере като какво впечатление е произвеждал той и на така въодушевеното население. Ето едно главно условие за неговия успех.“

Не ще и дума, че със своята твърдост, енергия и неотстъпчивост Бенковски оказва сериозна помощ в подготовката на въстанието. Не е малка заслугата му и в това, че със своята намеса и решителност той помага за своевременното отстраняване на неизбежните съмнения и колебания у хората при такива съдбоносни събития. Като агитатор и пропагандатор на народното въстание Бенковски е носител на идеите на българските революционни демократи. В своите спомени М. Ив. Маджаров разказва как Бенковски го е убеждавал върху бъдещата форма на държавно управление в България: „Няма народ по-пригоден за република, отколкото нашия. Махни само турската власт, и републиката е готова, тя съществува в нашите села, в нашите общини. Че кой управляваше досега Копривщица, неграмотния ага ли?“

Бенковски е пламенен проповедник на революционно-демократическите идеи по време на въстанието. Той освобождава турските пленници с думите: „Върнете се в селото си и разкажете на своите съселяни за нашите добри намерения и за братската ни любов, която храним към мирните мюсюлмани. Кажете им, че нашата цел не е да нападаме на сиромасите и на угнетените селяни, били те българи или турци. Ние сме въстанили не против мюсюлманството въобще, но против кръвопийците паши и кадии, които са общи врагове и на двата народа.“

Голяма заслуга на Бенковски е, че той със своя непреклонен характер и изключителна енергия, с целеустремения си и експанзивен дух е пресичал пътя на всички колебания и насочвал народното въодушевление изцяло в руслото на народната революция.

Захари Стоянов е имал възможност да оцени непосредствено в самите събития отличителните качества у Бенковски, които са го изтъкнали начело на въстанието в IV окръг. Но авторът на „Записките“ никак не е склонен да преувеличава тези качества у Бенковски, макар и да отделя значително място на неговата колоритна фигура. Обратно, навсякъде където той ни говори за своя герой и за неговите подвизи, той не скрива хитливата си ирония към него. Тази ирония личи още при първото им запознанство, при което Захари Стоянов признава възхищението си от своя герой. И това е така, защото авторът на „Записките“ е враг на всякакви преувеличения, когато се касае за истината, която трябва да служи за урок на поколенията. Той самият лично е могъл да се убеди, че не само прости и неизвестни въстаници от народа, но и много местни водачи като Васил Петлешков, Кочо Чистеменски, Спас Гинев, Трендафил Тошев и др. проявяват повече далновидност, мъжество и героизъм от Бенковски както по време на въстанието, така и особено след неговото разгромяване. При това в много отношения със своя характер и поведение Бенковски е пълна противоположност на Левски, към когото Захари Стоянов изпитва истинско чувство на преклонение.

Кое в поведението и характера на Бенковски дава основание наред с признанието на заслугите му да поставяме и в отрицателно осветление

неговия образ? Захари Стоянов е разкрил без снизхождение тези черти от неговия характер.

Бенковски е властолюбив и суетен. Той не пропуска случай да покаже пред околните превъзходството си и в такива моменти той се самонаблюдава и самолюбува. При освещаване на панагюрското знаме той върви отстрана на шествието, така че да го виждат всички, възседнал на храненат, който се изправя от време на време на задните си крака. По този начин населението може да му прави специални овации, а старите баби, които се кръстят, да струват поклони пред него. Пред тези, които идват да го видят и му се пораждат, Бенковски всякога цял накичен с оръжие, суетно се перчи: „Как да ни се пораждате? Нима ние сме писани яйца? Гледайте ме де! — питаше той диктаторски невинните хорица и със скръстени ръце застана напреде им да го гледат.“ Никак не е случайно, че паролата, която Бенковски е измислил за връзка между въстаниците, е „Наполеон“.

Властолюбието у Бенковски достига до мания за величие. Бенковски се мисли за избраник. Пред въстаналия народ той се самоизтъква: „Боже! Дай ми сила и недей ме оставя сам; помогни ми в святото предприятие да избавя тоя народ от железните нокти на тирана.“ Неговите речи са безкрайни. Когато говори, той театрално се удря в гърдите, охка и ахка, пламък и огън хвърчат из очите му. Собственоръчно той е създал правилник, в който се определят титлите и думите, с които трябва да се назовават и поздравяват по-първите лица, а така също и кои лица имат право да му подават ръка и кои не. В специален параграф той предвижда за себе си, че е свободен, като види за прилично от своя страна, да подаде ръката си комуто пожелае. За тези му мании Захари Стоянов отбелязва: „Не искахе Бенковски да се чува друго име в тържествата освен неговото. Гдето дойдеше дума да става въпрос за палмата на първенството, на славата и диктаторството, той преставаше да бъде хрисим.“

Бенковски се готви да диктаторствува. Пред народните представители, събрани в Оборище, той открито нарежда: „Който иска да върви с мене и да изпълнява всичките ми заповеди безпрекословно, то нека си извади ножа!“ Той се държи като държавен глава и по негови указания панагюрското знаме се вдига или сваля в зависимост от това къде той установява своята квартира. По този повод Захари Стоянов си спомня, че знамето, което се е развявало на хаджи Луковата къща в Панагюрище: „Като излезе държавния глава от това здание, нашият войвода заяви, че и знамето трябва да се смъкне, не му е вече мястото да се развява върху хаджи Луковата къща! Аз се чудех тогава, чуда се и сега повече, где тоя абаджия изучи тия тънки работи.“ Пак Захари Стоянов свидетелствува как Бенковски свиква панагюрските златари, на които дава 50 рубли екатеринини „да му обковат саблята и да направят голям печат — държавен!“ Откритият стремеж у Бенковски да диктаторствува и ролята, която той вече взема върху себе си на бъдещ държавен глава, се проявява твърде недвусмислено в Оборище, където той къде с демагогия, къде със заплахи успява да изтръгне от събранието пълномощното, което под една твърде прозрачна форма му запазва първенството и властта да се разпорежда и за в бъдеще. Единственият аргумент за издаването на това пълномощно е, че: „Народът е неопитен“.

Този епизод от събранието в Оборище съвсем не говори, разбира се, в полза на Бенковски, както някои се опитват да го тълкуват, за да изтъкнат уж организаторските качества на войводата. Той говори само за

величието, чистотата и безкористието на народа. Той показва, че народът в своя ентузиазъм и всеотдайност се е ръководил от най-чисти пориви, приемайки енергичното държане на Бенковски като израз на собствената му бунтовна готовност, без да подозира нито за миг користта и личните сметки на водача.

Тези амбиции у Бенковски не могат да не ни спомнят държането на Левски, който на запитването на селяните от Софийско каква служба ще вземе когато се освободи България, отговаря: „Никаква. Ще ида в други поробени народи да правя това, което правя тук сега.“

Прави странно впечатление, че Бенковски, който е знаел решенията и съображенията на Гюргевския комитет за вдигане на въстанието, е могъл да повярва, увлечен от своите диктаторски и самодържавнически амбиции, в успеха на въстанието. Но това е свойствено за такива самовластнически натури като Бенковски, който както играчите на хазарт е залагал и на такъв един шанс — едно недостатъчно подготвено въстание да предизвика непосредствената и незабавна чужда намеса.

В своята интересна и остроумна студия „Психология на Априлското въстание“, издадена през 1943 г., покойният талантлив български социолог Ив. Хаджийски направи опит да обясни от гледище на марксизма ролята на Бенковски във въстанието. За забелязване е, че Хаджийски се опитва да оправдае даже такива отрицателни прояви у Бенковски, каквато е слабостта му към външните отличия и парадност. Той е на мнение, че както диктаторските наклонности у Бенковски, така и целият външен салтанат, с който се е обграждал, е помагал за повдигане ентузиазма у простия народ. Това е било сигурно така. Но не може също така да не се признае, че полезно за поддържане революционния дух и издръжливост у народа по онова време щеше да бъде не устройването на театрални процесии и паради, а копането на окопи и взимане всички необходими мерки за отбраната. Истината е, че голият ентузиазъм и поддържаната от Бенковски лекомислена вяра у народа се оказаха пагубни, когато въоръженият до зъби противник се появяваше пред въстаналите села, заживели вече с илюзията, че султанското иго е съборено. Този гол ентузиазъм бе също една от причините за настъпилата дезорганизация и бързия разгром, когато въстаналото население се сблъсква със суровата действителност. Всичко това е съвършено безспорно, както е безспорен фактът, че в отличие от Левски, който непрекъснато развиваше революционната саморинициатива у народа, Бенковски със своите диктаторски методи бе успял да парализира дотолкова народната инициатива, че редица въстанали села заплашваха да оставят оръжието, ако той не се яви при тях да ги защити от неприятеля. Тъкмо поради всичко това и измислената от Хаджийски формула за ролята на Бенковски не отговаря на историческата истина, въпреки марксистическата ѝ одежда: „Изборът на историята се спря върху Бенковски именно поради „недостатъците“ му. Тези „недостатъци“ по силата на историческата необходимост се превърнаха в своя противоположност.“

Не по-малко своеобразна е и тезата на Хаджийски, която обяснява социалните предпоставки за самодържавническите стремежи у Бенковски. Като напомня, че „Бенковски, както и Левски, съзнателно или несъзнателно отваряха вратите на едно ново общество, организирано в държава“, основана на „началата на индивидуализма в борбата за първенство“, Хаджийски пише: „Но този стремеж към първенство, това подчертаване на личния елемент в обществената работа, още не бе добил

признание сред тогавашната българска народническа общественост, особено сред революционните среди, подложени на социалистически влияния, които пееха „Молитвата“ на Ботева, „Не щеме ний богатство, не щеме ний пари, а искаме свобода, човешки правдини“, които се кълнях, че умират в беззаветна служба на народа, които повтаряха думите на Левски: „Ако загина, губя себе си, ако успея, печели цял народ“. Под влияние на старата българска патриархална човещина, за общественото народничество всякакви грижи за лично благополучие бяха престъпление пред народните мъки и интереси, поради което поведение като това на Бенковски не можеше да не дразни. В това отношение Бенковски имаше само този „грех, че душевно бе изпреварил своите съвременници (к. н.) и че имаше ясен поглед за бъдещето и за своите лични интереси в него. Мнозина от останалите се губеха в една народническа мъгла относно бъдещото българско общество (к. н.), което смятаха да бъде общество на „свобода, братство и равенство“, а не общество на чисто личния интерес“ (там, стр. 80—81). Съвсем оригинално е и заключението на Хаджийски: „Но съдбата не пожела Бенковски да улучи това, което бе замерил за себе си. Той улучи само това, което бе замерил за другите. Като много герои-мъченици, той падна в борбата, без да вкуси от плодовете ѝ. И ако Бенковски живя за себе си и за другите, той умря само за другите.

И когато бедните тетевенски колибари минават край лобното място на Бенковски в Костина, те изправят прегърбени снаги, свалят калпаци и, вслушани в гръмовития бумтеж на буйната река и хайдушката песен на Балкана, мислят за новия Бенковски, който не само ще умре за другите, но и ще живее за тях.“ (Там, стр. 86).

Не е трудно да се досетим кого има предвид авторът на тези мисли за Бенковски. Очевидно той има предвид бъдещата поява на българския Сталин. Но не е трудно също така да се разбере, че подобни политически прогнози нямат никакво научно основание и най-малко могат да се страховат с марксизма.

Самата теза на Хаджийски е по основа погрешна, макар и авторът ѝ да се позовава на марксизма. Абсолютно невярна е преди всичко мисълта, че Бенковски бе изпреварил своите съвременници, в това число Левски и Ботев, които били останали да се губят в „една народническа мъгла“ относно бъдещето българско общество“, представяйки си го като общество, основано на началата на народовластието. Наистина обществото, за което мечтаеха нашите революционни демократи, не беше обществото, което историята бе подготвила да замести прогнилия турски феодализъм. Новото общество бе обществото на пословичния Бай Ганьо, който с помощта на тоягата и пияните банди на Данко Хаирсџина показва как безцеремонно може да се управлява народът.

Може да се предположи, че Бенковски, който по устройството на своя характер е гравитирал към по-късните самодържавнически тежнения у Бай Ганя, е могъл да бъде един бъдещ диктатор, не по-лош да речем от Стамболов. Нищо чудно, ако тогава той докажеше, че наред със своите революционно-демократични идеи бе успял да се запознае от своите пътувания из Мала Азия не само с външния салтанат на източните сатрапи. Авторът на поменатата студия върху Априлското въстание изказва дори едно забавно предположение. Той е на мнение, че ако Бенковски беше доживял освобождението на България, той в никакъв слу-

чий „не би се наредил в една партия с х. Иванча Пенчевич или ако би се наредил и би почнал да си припалва цигарите с Хаджиенова, все пак е извоювал това право, залагайки собствената си глава, а не бе го получил като дар на подлостта и приспособяването“ (стр. 84). Сиреч би грабил, насилвал и лъгал народа с „морално основание“. То дори на признаем, че за своите безчинства той би имал някакви „лични заслуги“, това най-малко дава основание да се приемат, както прави Хаджийски, самодържавническите склонности у Бенковски за „добродетели“. Още по-малко да се изтъкват те като доказателство, че Бенковски бил задминал с възгледите си своите съвременници. Нима самодържавническите идеи на Бай Ганьо са ни по-близки днес, отколкото възрожденските и демократични идеи на Ботев и Левски? Как да обясним тогава историческата родственоост, която действително съществува между нашите днешни възгледи за социалистическия демократизъм с идеите на нашите революционни демократи от миналото? Очевидно истината и тук не е в полза на Бенковски и на тезата, която Ив. Хаджийски изгражда в апология на панатейския „диктатор“.

В „Две утопии“ Ленин припомня бележитата мисъл на Енгелс, изказана по повод английските утопически социалисти, че техният социализъм бе лъжовен във „формално-икономическия смисъл“, но „истина във всемирно-исторически смисъл“. По този повод той пише:

„Дълбокото положение на Енгелс трябва да се помни при оценката на съвременната народническа и трудовическа утопия в Русия (може би не само в Русия, а в цяла редица азиатски държави, които в XX век преживяват буржоазните революции).“

Лъжлив във формално икономическия смисъл, народническия демократизъм е истина в историческия смисъл. . .

Ясно е, че марксистите трябва грижливо да отделят от обвивката на народническите утопии здравето и ценно ядро на искрения, решителен и боеви демократизъм на селските маси.

В старата марксистическа литература от 80-те години на миналия век може да се намери систематически проведен стремеж да се отдели това ценно демократическо ядро. Някога историците ще изучат систематически този стремеж и ще проследят връзката му с това, което получи названието „болшевизъм“ в първото десетилетие на XX век.“ (Ленин, Съчинения, т. 18, стр. 329—330).

Бенковски е безспорно една от значителните фигури в нашето Априлско въстание. Неговите заслуги не са малки и несъмнено те определят мястото му между историческите дейатели на българските въстания. Това се дължи не по-малко и на обстоятелството, че неговите недостатъци не можаха да вземат връх поради отсъствието на такива обективни условия на историческия момент, които биха позволили те да разцфтят с пълна сила. Обективните условия на епохата изтъкнаха положителните качества и способности на Бенковски. Те не позволиха да се доразвият у него ония отрицателни черти на характера, които при други условия можеха да представят изцяло в отрицателна светлина неговата личност. Захари Стоянов има предвид не друго, а заслугите на Бенковски, когато му отрежда място в историята на Априлското въстание. А иронията, с която той хапе този български дерибей заради диктаторските му склонности, е мярка върху взетите на историята, с които авторът на „Записките“ произнася своите присъди за личностите, взели участие във въстанието. „Записките“ на Захари Стоянов ни дават пълната истина за уча-